Dževad Karahasan SARA I SERAFINA

Karahasan Dževad Sara i Serafina

1. BOJA BRONČANIH SJENA

"Ljudski boravak na ovom svijetu odvija se u sjeni brončanih likova", govorio je moj prijatelj Albert Goldstein u jednom davnom razgovoru u bečkoj kafani hotela "Evropa", polovinom osamdesetih. "Pod brončanim likovima mislim naravno na spomenike kao simbole jednog sistema vrijednosti, kao nezaobilazni sastavni dio političkog poretka, kao znak države. Bez države nema spomenika i bez spomenika nema države, zato u brončanim likovima, odnosno u spomenicima kao metafori, sabirem zapravo sve oblike, posljedice, sredstva, sve ali doslovno sve što je u vezi sa institucionaliziranjem ljudskog društva, prema tome sa državom u najširem smislu. Nadam se da mi to dozvoljavaš?

Svoje brončane likove, dakle institucije odnosno državu u najširem smislu, čovjek proizvodi onako kako proizvodi mokraću, znoj i ugljični dioksid - nužno i posve prirodno. I to će biti tako sve dok je čovjek biće straha i socijalno biće, dakle zauvijek. Ako ne proizvodiš znoj ti vjerovatno postojiš ali nisi živ. I ako ne proizvodite brončane likove vi ste vjerovatno živi ali niste ljudi nego neka druga vrsta živih bića. Tvrdim da je veza ljudske zajednice i države upravo tako duboka i upravo tako neizbježna, i tvrdim da se tu ništa ne može izmijeniti kao ni u činjenici da u nizu prirodnih brojeva sedam dolazi nakon pet.

Daj da zamislimo jedan mogući eksperiment, recimo slijedeći: Na pusti otok odvodimo pet ljudi s raznih krajeva svijeta i tamo ih ostavljamo da se snalaze, prepušteni prirodi, svojoj i prirodi otoka. Ti se ljudi naravno međusobno ne poznaju i nemaju zajednički jezik, zajedničke predodžbe o hijerarhiji, redu, radu. Ja ne znam je li takav eksperiment nekad izveden, ali sam u njegove rezultate stoprocentno siguran ako je eksperiment izveden i ako su ostavljeni ljudi preživjeli (a jesu, i Robinson je preživio, ljudi uvijek prežive, ljudi uspijevaju preživjeti čak i svoja vlastita djela, a ljudska djela su nesumnjivo gora od svega što se u prirodi može pojaviti). Potpuno sam siguran da su naši ljudi na svome pustom otoku proizveli nekakav sistem znakova za međusobno sporazumijevanje i s njime sjene brončanih likova. Boreći se da prežive, nastojeći da se međusobno sporazume, oni su proizveli

društvo i s njim hijerarhiju, podjelu rada i ovlasti, određene modele ponašanja i međusobne odnose koji obavezuju svakoga od njih, proizveli su dakle sve ono što bi se moglo razumjeti pod metaforom brončanih likova. Naši ostavljeni ljudi toga vjerovatno nisu svjesni, oni to posve sigurno nisu htjeli uraditi, ali su ipak iznad sebe i oko sebe stvorili brončane sjene. Kao da su ih iz sebe izlučili zajedno sa znojem."

Nisam se slagao s prijateljem ali mu nisam ni proturječio jer sam u životu imao sasvim dovoljno države i ostalih brončanih likova, toliko dovoljno da sam naprosto morao svoje osobne razgovore poštedjeti njihovog prisustva. Osim toga, eksperiment o kojem Albert govori ne može se više izvesti jer nema više pustih otoka na kojima biste ljude mogli prepustiti prirodi, njihov nestanak je bio jedan od prvih znakova da svijet ostaje bez tajni. A svijet bez tajni, svijet lišen pustih otoka, svijet u kojem avantura nije više moguća, doimao me se u to vrijeme kao jedan jedini, ogromni brončani lik koji zasjenjuje sve, tako da sam i sebe i sve do čega mi je stalo nastojao od njega sakriti onoliko koliko se moglo. Nisam se, dakle, slagao s Albertom, ali sam šutio i puštao da se njegove riječi rasplinu u teškom zraku prepune kafane, pomiješaju se s dimom, zveckanjem, govorom drugih ljudi i onim neodredivim žamorom koji je uvijek, sasvim prepoznatljivo, vladao u Bečkoj kafani hotela "Evropa" u kojoj smo tada sjedjeli. A onog momenta kad su se pomiješala sa svim tim, kad su se rasplinula do neprepoznatljivosti toliko da ih tepih u kafani može upiti zajedno sa svim ostalim što upija, zaboravio sam prijateljeva razmišljanja o brončanim likovima i njihovoj neraskidivoj povezanosti s ljudskom prirodom.

Sjetio sam ih se jednoga ledenog dana, nepunih desetak godina kasnije, u februaru 1993., za vrijeme jednog razgovora s mojim dobrim prijateljem Dervom Perinom, onog dana koji naprosto ne mogu zaboraviti i za koji još uvijek želim da nije svanuo, jer smo toga dana ostali bez Sare.

Dervo se upravo bio vratio s terena, kako je on zvao boravak na fronti to jest u borbama (jer fronte u ovom ratu, kažu, nije bilo), pa mi je pričao o onome što je vidio, doživio, poželio i pomislio. Tokom Dervinog pripovijedanja pala je vjerovatno riječ "eksperiment", i to vjerovatno u kontekstu koji je iz zaborava izvukao Albertove davne riječi koje su trebale još u ono vrijeme nestati u tepisima hotela "Evropa", do neraspoznatljivosti pomiješane s

dimom, zveckanjem i bezbrojnim glasovima drugih ljudi. Mora da je u vezi s eksperimentom Dervo spomenuo i otok, ili je njegov opis u mome duhu stvorio sliku otoka, ili je, što je najmanje vjerovatno, Dervo u jednom trenutku progovorio Albertovim glasom u kojem se tako neponovljivo miješaju umor i nervoza, zaista ne znam šta je ali znam da su riječ "eksperiment" i neki detalj iz njezina konteksta u meni probudili i u sjećanje dozvali cijelu Albertovu pripovijest o brončanim likovima.
- Neko izvodi neki eksperiment na nama, profesore, ja ti to tvrdim - rekao je Dervo tada i upravo tako, u unutrašnjem uhu čujem još i sada njegove riječi izgovorene njegovim glasom. - Neko strahovito moćan izvodi neki svoj eksperiment na našim kožama i s našim jebenim životima. To je to, moj profesore, sada sam definitivno siguran da je to tako i nikako drugačije.
To je bilo. Upravo kod ovih riječi, nakon ove Dervine bijesne izjave, isplivali su u sjećanju Albertovi brončani likovi i s njima glasovi, šumovi, mirisi, sve ono drago i neponovljivo što je činilo atmosferu hotela koji sam tako volio i u kojem više nikada neću sjedjeti.
- Opet neki brončani likovi? - pitao sam nesuvislo, pokrenut vjerovatno naglo probuđenim sjećanjem od kojeg se ne mogu i ne želim odbraniti a ne znam pravo šta ću s njim.
- Ne znam ja kakvi su likovi, ali da su golemi i da nam rade malu djecu, to posve sigurno znam - uzvratio je Dervo.
Pokušavao sam otkriti bijes, mržnju, očajanje, rezignaciju, bilo koje od osjećanja koja su mene tih dana bez prestanka progonila, pokušavao sam dakle naći utjehu za sebe u njegovom glasu - posve uzalud. O velikom eksperimentu koji neko izvodi s njim i njegovim životom govorio je mirno i koncentrirano, kako govori o vremenu i familiji, o karateu i Asimu Ferhatoviću, ukratko onako kako Dervo govori. Pitao sam ga znači li to da trebamo otići iz grada i tako ispraviti grešku koju smo napravili u aprilu 1992, kada smo odlučili ostati u potpuno okruženom Sarajevu.
- Kako si došao do toga?- pitao je Dervo zbunjeno. - Zašto bi to značilo?
- Zato što smo puki štakori, ako si ti u pravu - odgovorio sam. - Na štakorima se izvode eksperimenti, pobogu.
- Svak je nekome štakor, moj profesore. I uvijek. Bio bi i tamo gdje bi otišao, ne boj se. Jedina je razlika što bi tamo i ti možda dobio svoje štakore, ako bi

napravio karijeru i ako bi ih htio imati. A mene nešto ne privlači pomisao da ih imam, dosta mi je i pravih kod nas, u podrumu policijske stanice.
- Mi se zanosimo da branimo svoje kuće i familije, svoja prijateljstva i svoje ljudsko pravo na njih, a zapravo smo štakori koje neki ravnodušni gad posve neutralno promatra i registrira njihove postupke. Pa ne možeš sebi to dozvoliti - siktao sam ogorčen na svijet i bijesan zbog Dervinog mira - ne smiješ na to pristati ako imaš mrvu ljudskog dostojanstva.
- Ne tiču se oni mene, profesore. Ja branim svoju kuću i familiju, a ostalo me se ne tiče, ništa pa ni to kako me neko vidi. Moj posao je da branim svoju kuću i familiju od okolnosti, a nije moje pitanje jesu li te okolnosti četnici, mala plaća, neko ko me promatra kao štakora ili nešto četvrto.
- Ali on tebe vidi kao štakora i doveo te je u situaciju jednog štakora - vikao sam sve bješnji. - Pa ne možeš sebi to dozvoliti, pobogu.
- To je njegova stvar - razlagao je Dervo s neumoljivim mirom. - Njegovo je pitanje šta on i kako vidi, a moje je pitanje šta ja radim i kako se ponašam. Ako se ja ponašam kao čovjek, ja to i jesam ma kako me on vidio i u svojim tefterima vodio. I ako se ponašam kao štakor ja sam štakor, makar me cijeli svijet slavio kao ljudinu. Ja ne mogu određivati okolnosti jer one nisu moj posao, ja se samo mogu u njima ponašati, a to jeste moj posao i jeste moja priroda.
Tu sam se ja ugrizao za jezik da ne bih pustio na volju svome bijesu, netrpeljivosti, zavisti, svemu onome što sam za sebe nazivao tamnom stranom svoga prijateljstva s Dervom. To mi je prijateljstvo mnogo značilo, slobodno mogu reći da mi je Dervo bio najbolji prijatelj u ratnim danima i da mi je u tom periodu bio mnogo više od prijatelja, ali je sve vrijeme našeg druženja, gotovo kod svakog susreta a oni su bili praktično svakodnevni ako Dervo nije bio u borbama, iskakalo nešto zaista ružno, neka emotivna zbrka u kojoj su se miješali zavist i prezir, netrpeljivost prema Dervi i bijes zbog moje potrebe za njegovim društvom i za njim samim onako spokojnim, slobodnim od straha, nepotrebnih pitanja i svega drugog što je mene u tim danima mučilo. I to se kažem javljalo od samog početka našeg druženja.
Upoznali smo se polovinom jula 1992. godine. Dervo je bio zamjenik zapovjednika policijske stanice na Marindvoru, dakle jedna od najvažnijih osoba marindvorskoga kvarta u ratnom razdoblju, a ja sam bio vlasnik

jednoga od dva marindvorska šporeta na drva i ugljen, dakle također jedna od najvažnijih osoba marindvorskoga kvarta u ratnim uvjetima, iako nisam bio borac. Ali nas dvojicu nije spojio samo društveni ugled nego i činjenica da je Dervo polovinom jula dobio nekoliko dana dopusta. To je značilo da na tih nekoliko dana može otići kući u Buća potok, jedno od sarajevskih predgrađa nastalih šezdesetih godina takozvanom divljom gradnjom, i da sve te dane bude sa familijom nakon ko zna koliko vremena (možda čak od aprila, od samog početka napada na grad, jer Marindvor je jedna od najdirektnije ugroženih tačaka). Dervo je došao k nama da ispeče hljeb koji je htio ponijeti kući. Negdje je nabavio brašno i kvasac, iz policijske stanice je uzeo kanister vode i sve to odnio jednoj komšinici koja je hljeb zamijesila, a onda je došao k nama da se on ispeče.

Dok je H. (moja žena) pekla hljeb Dervo i ja smo se upoznavali i nastojali razgovarati. Ozbiljno smo i stvarno nastojali, ali tu razgovora nije bilo niti ga je moglo biti jer se Dervo prejako radovao susretu sa familijom da bi s nekim stranim mogao stvarno razgovarati. A i ta radost zbog susreta sa familijom bila je takoreći dervinska (to mogu reći sada, kad s ove distance gledam na te događaje), što znači da se sva koncentrirala na jednu jedinu tačku, na jednu pojedinost, pa je onda ta jedna tačka, ta pojedinost, zaokupljala svu Dervinu pažnju i postajala jedini predmet njegovog interesa. Ovaj put je to, ta tačka odnosno pojedinost na koju se Dervo koncentrirao, bio hljeb koji je on uspio nabaviti i koji će tako prekrasno iznenaditi i obradovati njegovu ženu. Zapravo, još tačnije bi bilo reći da se sva njegova radost i ponos, boravak kod kuće i susret sa familijom, sve se to prekrasno i sretno sabralo u slici ženinog lica dok drži hljeb u rukama, slici koju je Dervo vidio svojim duhovnim očima i od koje se naprosto nije mogao (nije htio?) odvojiti.

Zaista se trudio da razgovara sa mnom, trudio se uostalom oko našeg razgovora mnogo više nego ja, ali bi svako malo prekidao započetu rečenicu napadom smijeha i nekom primjedbom o ženinom iznenađenju. "A hoće li se čuditi, ha?", uzvikivao je smijući se i udarajući se po bedrima. Ili bi, neposredno nakon što je uspio izgovoriti jednu suvislu i dobro artikuliranu rečenicu, stao, odmahnuo glavom i uzviknuo: "Eh, moj profesore, kad bi ti znao kakva je ona kad iskolači oči!" Onda nastavi "analizirati situaciju", kako smo tada nazivali razgovore o ratu, pa u pola rečenice prsne u smijeh i

upita: "A da joj kažem da je hljeb od četnika?! Da sam zarobio? Bi li jela? šta misliš, profesore, bi li jela zarobljeni hljeb?" Mogućnost da izmišlja stalno nove i sve luđe odgovore na pretpostavljeno ženino pitanje odakle mu hljeb koji je donio bila je preveliko iskušenje za Dervinu ozbiljnost i za njegovu potrebu da se dobro predstavi novim poznanicima. Vrijeme do odlaska proveo je naizmjenično se smijući i smišljajući sve budalastije priče o tome kako je došao do hljeba, pa se, tek kad je rečeni hljeb bio gotov i on mogao krenuti, sjetio da se i nije ponio kao dostojanstven čovjek i ratnik, te se pokušao izviniti izjavom da će on jednom mahsuz doći da mi analiziramo situaciju. I onda odjurio.

Bio sam mu zahvalan, i danas sam mu zahvalan, za onu radost, smijeh, za ono što nam je unio u kuću. Tim prvim boravkom u našoj kući Dervo je mojoj ženi i meni darovao mnogi sat lijepog razgovora u onim vremenima kad je to mnogo značilo.

Po povratku s dopusta Dervo je kratko navratio da nam donese jabuka iz svoga vrta i isti dan otišao u borbu ("na teren", kako je on govorio). Ali je kratko po povratku s terena u stanicu u mome neposrednom susjedstvu, koja je služila i kao kasarna, ispunio obećanje i mahsuz došao da analiziramo situaciju. Tako se počelo razvijati naše prijateljstvo koje mi je omogućilo da Dervu upoznam malo bolje i olakšalo mi da podnesem dane što su mi bili suđeni.

Ako bih ga trebao opisati kratko i precizno, rekao bih da je Dervo jedan izrazito miran i jako koncentriran čovjek. Nakon onoga prvog susreta, koji je u svakom pogledu bio nešto posebno, uopće nije, bez obzira na situaciju i temu razgovora, pokazivao uzbuđenje osim kad govori o ronjenju. Jedino su ronjenje i ronilačka oprema dovodili u pitanje njegovu samokontrolu i dozivali znakove uzbuđenja ili čak strasti na njegovo lice i u njegove pokrete (podvodni svijet upoznao je kao mladi policajac na obuci za specijalca i predao mu se s odanošću i strašću za kakve su sposobni jedino takvi mirni ljudi). Ako je govorio o ronjenju, svejedno da li načelno ili o nekome konkretnom događaju iz svojih ronilačkih uspomena, znao sam da mu je zaista teško. To se događalo kad bi izgubio u borbama dobrog druga ili kad su borbe bile jako teške, pa bi sada, nakon svega, razgovorom o svojoj velikoj strasti koja ga je, kako je tvrdio, prekrasno umirivala, obnavljao

duhovnu energiju, povjerenje u svijet i smisao, sposobnost da se raduje i da uopće osjeća. O svemu ostalome, o svemu što nema veze s ronjenjem, govorio je mirno, dosta tiho i s onim stupnjem koncentracije koji bih kod nekoga drugog nazvao manijakalnim. Predmet razgovora on bi izolirao, izdvojio od ostatka svijeta, a onda mu se posvetio onoliko koliko je to uopće moguće, kao da mu je sudbina, kao da je sudbina samoga svijeta u tome da potpuno razumije taj predmet i da o njemu sazna sve što se može znati. A pri tom je na to potpuno i bez ostatka sabran, kao da na svijetu ne postoji ništa drugo, kao da nešto drugo i nije moguće ili kao da njega, Dervu, dragi Bog ni za šta drugo nije dao ako je još nešto na svijetu ipak moguće.

Kad danas razmišljam o Dervi, kad se prisjećam vremena koje smo zajedno proveli, kad u sjećanje dozivam pojedine situacije, razgovore, najsitnije pojedinosti u nadi da bih mogao razumjeti svog prijatelja i naše prijateljstvo, sada, dakle, kad razmišljam o Dervi, rekao bih da se kod njega nije toliko radilo o koncentraciji u modernom smislu, to jest o naučenoj sposobnosti da se vlastita pažnja sabere na zadato, koliko o njegovome doživljaju svijeta, dakle o onome u nama gdje se susreću i presijecaju karakter i odgoj, odnosno iskustva. Po doživljaju svijeta, po onome što određuje način mišljenja i osjećanja jednog čovjeka, njegovo djelovanje i govor, njegovo ophođenje s ljudima i njegovo poimanje sporta, njegove muzičke ljubavi i njegov odnos prema erotici, po tome i po svemu drugome što je obuhvaćeno "doživljajem svijeta", Dervo je jedan starinski majstor-svaštar koje su u Bosni nazivali dunđerima ili, u sasvim određenim socijalnim krugovima, hauzmajstorima. Ako ste bilo kada poznavali takvoga jednog majstora znate šta mislim kad kažem da je Dervina koncentracija na konkretno u tijesnoj vezi s tim doživljajem svijeta a ne u vezi s policijskim treningom, radom na borilačkim sportovima ili bilo kojim drugim oblikom naučene discipline.

Dunđer je onaj majstor koji nije učio niti jedan zanat ali se snalazi u svima, jer njegove ruke i njegov um znaju misliti majstorski (ako ste čitali Platona ili Wittgensteinov "Tractatus logico-philosophicus" jasno Vam je šta mislim). On nema službene radionice, ali ima jednu (u pravilu ogromnu) prostoriju pretrpanu alatom svih zamislivih vrsta, nabavljanim od prilike do prilike i od potrebe do potrebe, koju on naziva svojom radionicom i koja nesumnjivo zaslužuje da bude tako nazvana. U toj nepreglednoj gomili alata

nećete naći sve što Vam treba za bilo koji od službenih zanata, ali će vlasnik te gomile, naš dunđer, naći u njoj sve što mu treba da popravi bilo koji kvar kojim se bilo koji od zanata može baviti, a to znači barem svaki ali doslovno svaki kvar koji se u bilo kojoj kući može pojaviti. Iza kuće, pod jednim improviziranim krovom ili u podrumu, pravi dunđer ima istu takvu zastrašujuću gomilu cijevi, vinklova, dijelova raznih mašina, dasaka i greda, kolaca i kojekakvih ostataka nečega koji ostaci već više ništa ne kazuju o cjelini od koje su preostali i sami su toliko rudimentarni da ne mogu imati niti ime pa se svaki zove ili hepek ili haknpuc. Tu gomilu svega zamislivog, koja svakoga normalnog podsjeća na smetljište i koja ima u sebi nešto od plemenitog smetljišta ako je to uopće moguće, tu gomilu, kažem, dunđer naziva svojim lagerom i s nje uzima ono što mu treba za bilo koju, za svaku zamislivu, popravku.

Dunđera zovete kad Vam se pokvari veš-mašina ili vrata na šporetu, kad Vam kvasi u zidu ili Vam je otpalo nešto na ormaru, kad biste zakucali limove na južni zid kuće ne biste li tako iskorijenili vlagu ili biste se posavjetovali oko grijanja, popravke krova, dogradnje garaže na zapadnoj strani kuće. I dunđera nikad ne zovete ako nešto treba napraviti iznova, za takve poslove se angažiraju jednostrani majstori-specijalisti koji su dovoljno jednostrani i dovoljno površni da se usude oponašati pravljenje ex nihilo. Dunđer ne zna crtati projekte i konstruirati, ne uspijeva osjetiti kako smije prilagođavati svijet ili jedan njegov dio svojoj zamisli, dunđer čak pokazuje stanoviti nesvjesni prezir prema inžinjerskoj pameti koja se odala bezumoj pretenziji oponašanja Stvoritelja. Dunđer ne zna stručno objasniti kako neka mašina funkcionira, ali zna popraviti svaku, doslovno svaku mašinu koju je ikada imao priliku razmontirati i razgledati, dotle dok se na njoj još nešto da popraviti. On ne zna napraviti ni stol ni ormar, jer ne zna ili ne pristaje od stabla praviti daske, ali zna popraviti i jedno i drugo i uvijek će u svom lageru naći upotrebljavane daske koje mu odgovaraju za tu popravku. On ne zna zidati kao zidar i ne zna razvoditi cijevi po kući kao školovani vodoinstalater, ali zna zaštiti zid od vlage ili zakrpiti rupu u njemu, zna zamijeniti napuklu cijev u zidu, zna popraviti slavinu koja curi.

Kad ga pozovete i objasnite mu šta od njega očekujete, on se dugo raspituje, zagleda i razgleda, promatra i razmišlja, kucka i kašljuca, nastojeći da Vaš

problem razumije u njegovoj krajnjoj konkretnosti. A kad počne kašljucati slobodno se udaljite, on Vas sve manje primjećuje jer se sve potpunije identificira ili barem saživljava s problemom koji treba riješiti. Taj problem, kojega su dijelovi kvar, ono na čemu je kvar nastao odnosno konstrukcijska logika onoga na čemu je kvar nastao i pojedine mogućnosti otklanjanja kvara, taj problem će, kažem, tako potpuno zaokupiti njegovu pažnju, on će se tako potpuno koncentirati na svoj problem, da će u neko doba možda zaista osjetiti kako je njegov problem jedino što stvarno postoji, kako ni njega samoga nema uistinu nego je i on, dunđer, posljedica problema i stvaran onoliko koliko je potreban da se problem riješi. Tada on odlazi u svoju radionicu da probere instrumente koji mu trebaju, pa do lagera da iz one strahotne gomile izdvoji dijelove koje će morati ugraditi kao zamjenu za one što su pokvareni, pa će se vratiti k Vama i uraditi ono što ste ga zamolili.
Dervo je imao doživljaj svijeta tih starinskih majstora, u svemu je pokazivao njihov način mišljenja i osjećanja, u svakom razgovoru, bez obzira na temu, manifestirao je onu neljudsku koncentraciju na konkretno koja je takvim majstorima omogućavala da poprave doslovno sve. Nisam ga to pitao jer mi usporedba njegove prirode s dunđerima nije pala na um u vrijeme kad sam mogao s njim razgovarati, ali sam gotovo siguran da je Dervo rastao uz oca koji je bio takav univerzalni majstor, jedan od onih kakvih je nekada bilo, od onih što su naučili majstorski misliti i osjećati a onda na temelju tog znanja, zahvaljujući sposobnosti da misle i shvate problem u njegovoj konkretnosti, rješavaju specijalne probleme pojedinačnih zanata. Smio bih se kladiti da je Dervin otac bio takav jedan univerzalni majstor, koji je morao sina dati u policiju jer se na svojoj koži uvjerio da je za univerzalne majstore njegovog tipa sve manje posla i sve manje mogućnosti za preživljavanje jer je došlo vrijeme koje ne trpi majstore što misle. Uostalom, potpuno je svejedno je li Dervim otac bio takav jedan ili nije, potpuno je svejedno je li Dervo svoj doživljaj svijeta usvajao od oca ili od komšije, je li ga stekao učenjem i odgojem ili se rodio s tim i takvim doživljajem svijeta, važno je da je on mislio i osjećao na način starinskog univerzalnog majstora. A to jeste, u to sam siguran, toliko sam svog prijatelja upoznao da to smijem tvrditi. S tim njegovim mirom i njegovim koncentriranim, konkretnim, mišljenjem, dakle s njegovom prirodom univerzalnog majstora, povezano je i ono što sam već u

ono vrijeme nazvao tamnom stranom mog odnosa prema Dervi. Da li zato što smo se upoznali kad sam ja već bio shvatio da je ono što sam u mladosti volio smatrati za svoju svestranost zapravo tragičan manjak koncentracije koji me po tehničkoj nužnosti osuđuje na površnost; da li, dakle, zato što smo se upoznali kad mi je bilo jasno da sam površni svaštar i da ću to zauvijek ostati, a druženje s njim i njegova manijakalna koncentracija stalno me podsjećali na to saznanje koje, možete mi vjerovati, nisam želio?; da li zato što sam mu preko svih mjera zavidio na miru za kojim čeznem otkako znam za sebe, a on ga ima u izobilju?; da li zato, kao što tvrdi moja žena, što je on mogao sudbinu prihvatiti bez nepotrebnih pitanja i otpora ili, kako se to još kaže, dostojanstveno i spokojno, upravo onako kako bih ja htio, dok ja , koji tako rado filozofiram o sudbini i njezinim prednostima nad slučajem, razumom i ostalim ljudskim zamjenama za sudbinu, onog momenta kad se suočim sa sudbinom počnem panično smišljati kako da je prevarim, kako da joj izbjegnem, kako da joj podmetnem bližnjeg svoga umjesto sebe?; da li, najkraće rečeno, zbog zavisti, zbog osobina koje on ima a ja ih jako želim i nemam, ili zbog nečega što mi je toliko skriveno da mi ni na um ne pada, u svakom slučaju imao sam, od samog početka našeg prijateljstva, žestoke napade neraspoloženja ili čak neprijateljstva protiv Derve.

Ili ne, ne treba pojednostavljivati da bi se dobila prividna jasnoća, nisu to bili zavist i neraspoloženje. Moderni ljudi bi to nazvali napadima negativne energije, a meni se taj naziv dopada usprkos mojoj konzervativnosti jer stvarnosti odgovara mnogo više nego prividno jasni naziv "zavist" koji nema veze s onim što se u meni uistinu zbivalo. Mislim da je zaista u pitanju bila negativna energija. To je ono kad Vas iz čista mira, u pola ugodnog i stvarno dobrog razgovora, zapljusne zbrka negativnih osjećanja prema sugovorniku - zavist i bijes, prezir i podsmijeh, želja da ga ismijete i potreba da ga povrijedite, jednostavno - netrpeljivost. Ali pri tome, u istom tom trenutku, Vama ne vladaju samo negativna osjećanja prema njemu, bilo bi prejednostavno i prelijepo kad bi to bilo tako. U istom tom trenutku, za vrijeme napada netrpeljivosti, Vi osjećate simpatiju i poštovanje prema svome sugovorniku, Vi želite biti kao on i jako dobro znate da želite, Vi se radujete prijateljstvu s njim i znate koliko je dobro što se radujete. Vama vlada jedna nerazmrsiva i neobjašnjiva duhovna zbrka koja Vaša negativna

osjećanja okreće protiv Vas koliko i protiv sugovornika ili čak još više protiv Vas. Ja sam recimo prezirao i sebe u momentu kad sam prezirao Dervu, vjerovatno dublje i jače nego njega, zato što sam njegovu hrabrost i sposobnost da kontrolira strah objašnjavao manjkom fantazije a njegovu mudrost i spremnost da prihvati neminovno označavao kao glupost. Jer sam u tom momentu, istovremeno s prezirom prema njemu zbog tih osobina, osjećao kako bi dobro bilo imati te osobine makar one bile manjak fantazije i glupost. A vjerujem da se mogu zakleti kako sam u takvim trenucima, za vrijeme mojih napada negativne energije, jače bjesnio na sebe zbog iskrene prijateljske sklonosti prema Dervi i moje gotovo ovisnosti o njegovome mirnom razlaganju svake zamislive teme, nego što sam ikada bjesnio na samoga Dervu. Zato vjerujem da čovjekovo stanje za vrijeme takvih napada treba nazvati duhovnom zbrkom, zato sam skloniji govoriti o negativnoj energiji kad govorim o svojim napadima protiv Derve nego li pribjegavati lijepim pojednostavljenjima koja bi svemu dala privid jasnoće, zato mislim da se takve zbrke zapravo ne mogu objasniti i drugome jasno predstaviti i zato znam da o svojim napadima ne mogu ništa pouzdano reći i bilo šta tvrditi. Siguran sam jedino u to da su moje negativne energije dolazile i da su sve moje zbrke stajale u nekoj vezi s Dervinim mirom, s njegovom manijakalnom koncentracijom na konkretno, njegovom sposobnošću da se sav sabere na ono čime se u tom trenutku bavi. Nije to samo zavist, bilo bi, kao što rekoh, prejednostavno i sasvim dobro kad bi to bila samo zavist, ali nije ni slobodno od zavisti. Zbog svega toga sam još onda sve to nazvao tamnom stranom svog odnosa prema Dervi. Toliko pouzdano znam i toliko mogu odgovorno tvrditi.

I još mogu odgovorno tvrditi da sve moje negativne energije i svi moji bjesovi, svi moji napadi netrpeljivosti prema njemu i prema meni i sva zla osjećanja, najkraće rečeno da tamna strana mog prijateljstva s Dervom nije srećom imala negativnih posljedica po to prijateljstvo. Nijednom se recimo nisam prepustio svemu onom negativnom i nisam izgovorio ono što mi je u takvim trenucima stajalo na jeziku, nijednom nisam zamolio Dervu da više ne navraća k nama ili da me oslobodi svog prijateljstva, nisam mu objasnio da je čovjek dostojan svog imena upravo dotle dok se opire neminovnome i da nije teško biti hrabar ako si dovoljno nemaštovit. Nisam ga povrijedio i

tako sebe osramotio, ma kako jako to želio u momentima mojih napada netrpeljivosti. Bio sam valjda dovoljno star da budem relativno ozbiljan čovjek, a ozbiljan čovjek zna da nije, doduše, odgovoran za svoje misli i osjećanja ali itekako jeste za svoje izjave i posptupke, odnosno za sve zamislive posljedice tih misli i osjećanja. A vjerujem da je i Dervo bio dovoljno star i pametan da bi pouzdano znao kako nije moguće prijateljstvo s nekim ko nema nedostataka pa se pravio da ne vidi moje povremeno, nažalost često, pjenušanje od netrpeljivosti. (Trebam li to zahvaliti njegovom policijskom iskustvu? Dugujem li svoje prijateljstvo policiji koja je Dervu uvijek iznova suočavala s cjelinom ljudske prirode? Je li zaista rad u policiji ostao jedina ljudska djelatnost koja vodi računa o cijelome čovjekovom biću?) Tako je naše prijateljstvo, obojici potrebno i zaista lijepo, uspjelo potrajati nepunih godinu dana usprkos svemu onome što je radilo protiv njega, od naših životnih iskustava do karaktera i mojih napada netrpeljivosti.
Jedan jedini put nisam uspio tamnu stranu svog odnosa prema Dervi zadržati pod kontrolom nego su moja ružna osjećanja izbila vani. Kao što vjerovatno uglavnom biva u ljudskom životu i kao što je u mome nažalost redovno slučaj, to se dogodilo upravo onda kad se najmanje smjelo dogoditi. Dogodilo se naime onog dana kad je Dervo trebao krenuti u borbu na neko ratište izvan Sarajeva, kad je po prvi put od početka aprila 1992. godine trebao, nekim tajnim putovima, izići iz grada, kad se našao pred nečim posve novim i kad mu je, po prirodi stvari, prijateljsko razumijevanje trebalo više nego ikad. Toga dana je Dervo nekako drugačije odlazio u borbu jer je znao da odlazi na ratište koje nije gradsko, dakle u drugačije borbe. Taj odlazak, koji je očito za njega bio nešto posebno, za mene će se kasnije pokazati kao sudbonosan jer su s njim u vezi neke moje dalekosežne odluke na koje se inače ne bih odvažio. Po povratku iz borbi u koje je tada otišao Dervo je govorio o eksperimentu koji se na nama izvodi a ja se sjetio Alberta Goldsteina i brončanih sjena. Taj sudbonosni Dervin boravak "na terenu" okončao se onoga dana o kojem evo pripovijedam, onog dana u kojem smo svi mi ostali bez Sare a ja bez još nečega važnog što ne uspijevam prepoznati, bez nečega presudno važnog, toliko važnog da evo obnavljam cijeli taj dan, sat po sat, trenutak po trenutak, u ludoj nadi da ću tako možda

otkriti ono što sam tada, Sarinim odlaskom, izgubio i tako se osloboditi ove nelagode, ovog bolnog osjećanja praznine duboko u sebi.
Polovinom januara 1993. godine Dervo je trebao u borbe na Treskavicu. Kao svaki put pred odlazak "na teren" svratio je kod mene na po jednu cigaretu (to mu je valjda bio neki njegov osobni ritual, postupak koji se ponavlja i tim svojim ponavljanjem potvrđuje stvarnost i tako čovjeku koji ponavlja daruje osjećanje sigurnosti ili barem ublažava nesigurnost i strah).
Izuzme li se standardna razmjena informacija koja se u našim uvjetima podrazumijeva među bilo kojom dvojicom sugovornika, Dervo je sve vrijeme govorio o jedinom sukobu, zapravo jedinoj ozbiljnoj krizi u njegovoj već osamnaest godina dugoj ljubavi sa ženom. Ta se kriza pojavila nekih godinu dana nakon što su se počeli zabavljati kad mu je ona poklonila čizme kakve su se tada nosile, s visokim potpeticama i malo debljim đonovima. Istina je da su takve čizme u tom trenutku bile ono što se zove modni krik i da je najnormalnija stvar na svijetu ako ih žensko pokloni svome momku; ali je isto tako istina da se njoj dopadalo što je njezin Dervo toliko izvan ili, bolje rečeno, mimo svih zamislivih moda i istina je da neko poput nje zna smisliti desetinu primjerenijih novogodišnjih poklona svome momku od čizama. Tako se i zato moglo dogoditi da on njezin poklon shvati kao poruku da ga ona smatra nedovoljno visokim, kao nenamjeran izraz njezina vjerovatno nesvjesnog nezadovoljstva njegovom visinom odnosno znak njezine i njoj samoj nepoznate želje da joj muž bude bar malo viši. Jednostavnije rečeno, njezin ga je poklon zabolio i duboko povrijedio umjesto da ga obraduje, pa je on, tako povrijeđen, doveo na naredni sastanak s njom trojicu svojih najviših drugova iz specijalne policije, upoznao je s njima i otišao uz komentar da se nada kako su ovi momci dovoljno visoki i da među njima može naći zadovoljavajućeg.
Drama s nesporazumima i objašnjenjima koja nisu otklanjala nego su samo produbljivala nesporazume trajala je preko mjesec dana sve dok ga ona jednom nije upitala bi li povjerovao da je njime cijelim potpuno zadovoljna ako bi se evo sad, iz ovih stopa, vjenčali. To je s njezine strane bila velikaa žrtva jer je značilo da mora prekinuti redovno školovanje u kojem nije bila bez ozbiljnih ambicija, ali je Dervo s radošću prihvatio i nju, i njezinu žrtvu, i prijedlog da se vjenčaju što prije. Tako se okončala jedina dublja kriza među

njima i tako je on dobio ženu s kojom se do danas nije stvarno posvađao iako imaju dvoje već odrasle djece i mnogo oskudnih godina iza sebe. I kad je ne bi ovoliko volio, i kad se ne bi sve njegovo radovalo samoj pomisli na nju, kad bi se potrudio da nađe neki prigovor njoj ili njihovome braku, morao bi na kraju reći da su proživjeli zaista lijepe zajedničke godine. A ipak ga ona epizoda sa čizmama i danas progoni. "Jebi ga, profesore, sve ti je u životu relativno. S metar i žilet si dovoljno visok ako te tvoja žena takvim vidi, a s dva metra si mali ako bi ti ona rado dodala još pet centi", završio je Dervo pripovijest o davnoj ljubavnoj drami što neće i neće da se završi.

To je bilo prvi put od davnoga julskog dana u kojem smo pekli hljeb da Dervo govori o njoj. Važna osobina Dervinoga i mog prijateljstva bila je izbjegavanje međusobnog povjeravanja i svih intimnih tema, zapravo odsustvo svega onoga što smo skloni nazvati toplim ljudskim razgovorom iz naših druženja koja sigurno nisu bila šutljiva. (Kad sada o tome bolje razmislim, kad se sjetim da se pravilo o zabrani povjeravanja uspostavilo samo od sebe, bez bilo kakvog dogovora, sklon sam povjerovati da ova objektivnost i distanciranost nije bila samo osobina nego i uvjet, jedan od temeljnih uvjeta, našeg prijateljstva. Kao da je i Dervo imao nezgodna iskustva s jako srdačnim ljudima.) A sada mi on priča o svojoj ženi, to čini ničim izazvan s moje strane, a za intimnu ispovijest kakva u naše druženje naprosto ne pristaje bira jedino pitanje, jedino bolno mjesto u ljubavi svog života.

Toliko je, dakle, dubok njegov strah da sa sobom svodi račune praveći se kako razgovara sa mnom ili mi pripovijeda nešto o sebi. On se, zapravo, priprema i za onu lošu varijantu, naime da se više ne vidimo, pa ovom pripovijesti definitivno potvrđuje naše prijateljstvo jer me njome posvećuje u svoju najdublju i najbolniju tajnu. Ne bih volio upoznati dubinu njegovog straha i ne bih volio imati priliku da se ovako, s nekim jedva poznatim, pripremam za smrt. Mora da je gadno u njegovoj koži. Ali je on pri svemu tome tako miran i koncentriran, tako sabran i kontroliran kao da govori o zamjeni mokrih čarapa. Koji je to stupanj koncentracije! Kakva je to samokontrola!

Ta je pomisao, siguran sam da je taj zadivljeni uzvik koji je odjeknuo u meni, povezan s mišlju o dubini i težini njegova straha kojemu ne dozvoljava da se

pokaže, siguran sam, kažem, da je taj "kratki spoj" izazvao eksploziju moje netrpeljivosti i doveo do toga da se jedini put pokaže tamna strana moga prijateljstva s Dervom.
- Bojiš li se ti u ovakvim trenucima, mislim pred odlazak na položaj ili neposredno pred odlazak u borbu - upitao sam u jednom trenutku onako, iz čista mira i iz vedra neba, pitala je zapravo moja netrpeljivost.
- Naravno da se bojim - odgovorio je Dervo mirno, tiho i koncentrirano, kao da me izaziva.
- Jako?
- Prilično - odgovorio je Dervo, opet onako kako je uvijek govorio. (Sada, kad se toga prisjećam, kad u sebi obnavljam svaki trenutak tadašnjih događaja i susreta, kad se dakle s razlogom stidim sebe tadašnjeg, sklon sam povjerovati da bih bio manje zao da je Dervo umjesto "prilično" rekao "dovoljno" ili nešto slično. A možda mi se tako čini samo zato što je s tim uvjerenjem stid podnošljiviji?)
- I kako s tim izlaziš na kraj? - pitao sam ja dalje sve bješnji. - Ovako pred borbu, pa tokom borbe, pa nakon borbe, kad se čovjek prisjeća i sve iznova naknadno preživljava, u svemu se tome toliko toga nakupi, toliko straha, napetosti, zebnje... Od toga pukneš, od toga moraš eksplodirati ako se nekako ne oslobodiš bar jednog dijela, ako ne smanjiš pritisak. Kako ti s tim izlaziš na kraj, to mene zanima.
- Sam si rekao, oslobađam se onoliko koliko ide - odgovorio je Dervo i bacio gotovo pola cigarete u vatru (neka mi Bog oprosti što u tom trenutku nisam uspio shvatiti kako mu je; molim dragoga dobrog Boga da mi oprosti jer ja sebi neću i ne mogu nikada). - Ne bi se moglo podnijeti, ne bi se moglo dalje kad se ne bi oslobađalo, sasvim si u pravu.
- Ali kako, o tome se radi - siktao sam. - Kako se osloboditi nečega što se doživjelo? Kako zaboraviti? Kako smanjiti pritisak?
- Nekako. Dio se zaboravi, dio se naprosto izbriše kao da ga nije ni bilo, a dio potisneš duboko u sebe i praviš se da ne znaš za njega. To ide, ako potisneš dovoljno duboko.
Moj odgovor na ovo bio je jedno dugo zapjenjeno ubjeđivanje da nema zaborava, nema nestanka i nema brisanja o kojemu Dervo govori. Postojanje se ne može ukinuti i ne može poreći, ono što je jednom dobilo dar postojanja

ne može taj dar izgubiti i preći u nepostojanje osim po volji Darivatelja, u svakom slučaju ne našom voljom i htijenjem. I nema zaborava. Ma koliko se truda i novca ulagalo, makar se cijela kultura pretvorila, kao danas, u industriju zaborava, u brisanje i omalovažavanje pamćenja, zaborava nema. Sve što je jednom bilo, ostaje zapamćeno. Ja ne znam kako i ne znam gdje, ali negdje i nekako sigurno zapamćeno. Siguran sam da stablo jabuke pamti list koji je imalo lani, svaki od listova na svakoj od grana ono pamti. I svi ti listovi postoje i dalje, makar kao minerali ili kao vlaga, kao gradivni materijal za ovogodišnje listove ili kao plod na nekom drugom drvetu, ja ne znam u kojem obliku sada postoje lanjski i preklanjski listovi, ne znam jer sam puki čovjek, ali pouzdano znam da postoje jer prestanak postojanja logički nije moguć. A to znači da nije moguć ni zaborav, pamćenje je temeljna osobina postojanja. Mi nismo dovoljno ovladavali sobom, zapravo mi nismo podudarni sa sobom, zato ne poznajemo sebe i ne koristimo istinski svoje mogućnosti, tako da nam se čini kako zaboravljamo i vjerujemo kako smo zaboravili ono što nije ponuđeno na površini naše svijesti. A zapravo samo ne znamo da smo upamtili jer ne znamo posegnuti dublje u našu vlastitu svijest. Tvoja ruka pamti sve ruke s kojima se rukovala, sve klupe koje je dodirnula, sve listove papira po kojima je klizila pišući, sve to ona pamti, ali ti nisi sposoban slušati svoju ruku, ti nisi u stanju čuti i shvatiti ono što ti ona govori. Nema zaborava i nema nestajanja, smrt je samo promjena identiteta odnosno načina na koji se postoji. Kad ne bi bilo tako, kad bi se dakle moglo zaboraviti nešto što se dogodilo ili upoznalo, kad bi moglo zaista nestati nešto što je postojalo, kad bi to logički bilo moguće, onda bi bilo moguće i Ništa, onda bi postojalo Ništa. A Ništa ne postoji, ne bi moglo postojati.

- Ili ti misliš da postoji? - prijeteći sam zaurlao na Dervu koji je u svemu ovome bio apsolutno nevin. I onda sam u istome prijetećem tonu pitao Dervu je li on spreman povjerovati ovim novim ideolozima, ovim teoretičarima virtualnog postojanja koji su u biti samo nihilisti i zna li on šta to znači ako je zaista spreman na to.

Tim urlanjem, odnosno tim pitanjem uvalio sam samoga sebe u ozbiljnu nevolju jer ja sam o virtualnom postojanju i njegovim "ideolozima", kako sam uporno govorio, nisam znao doslovno ništa. A morao sam, naprosto sam

morao dalje govoriti i to upravo u tome prijetećem, svađalačkom tonu jer sam se morao osloboditi straha, netrpeljivosti, svega onoga zlog što me je u tom trenutku napadalo iznutra, iz mene samoga. Zato sam na primjeru kompjutera, o kojima također ne znam ništa, pokušao objasniti šta bi moglo biti nestajaje, dakle odlazak u nepostojanje to jest odlazak iz postojanja. Zamisli kako bi bilo kad bi nešto što postoji uistinu a ne virtualno, nešto dakle što naprosto postoji, moglo nestati onako kako nestaju stvari koje nisu odštampane i nisu pohranjene u memoriju kompjutera, vikao sam uzbuđeno i uplašeno (zaista uplašeno, sve vrijeme se i radilo o mome strahu). Ti si ga gledao na ekranu, sve je bilo kao da ono postoji, kao da je stvarno koliko i knjiga u tvojoj polici ili stol na kojem kompjuter stoji - a onda ništa. Naprosto ga nema. Bez tragova i bez drugog identiteta, bez pamćenja i bez ostataka. Zamisli kako bi bilo jezivo kad bi tako mogle nestajati stvari koje su dobile dar stvarnog a ne virtualnog postojanja!!! To bi bilo jezivo, to bi značilo da je Ništa moguće i da je stvarno koliko i postojanje samo. To bi značilo da smrt jeste ili bi mogla biti potpuni odlazak iz postojanja, to bi značilo da je svijet zaista mogao nastati slučajno i značilo bi kako je ipak moguće da Boga nema, a to... Zanijemio sam nastojeći zamisliti svijet u kojem je Ništa moguće i zato smisla ne može biti, iskreno uplašen da bi mi to zamišljanje moglo poći za rukom. Teško sam disao, valjda zbog urlanja i buljio u Dervu. Kad se ne bih bojao gromkih usporedbi, rekao bih da je šutnja ležala među nama kao leš. Dugo i teško.

- Morao bi ti zamijeniti ove crne najlone - prekide Dervo šutnju kad je više nije mogao podnositi, pokazujući na moje prozore na kojima su stakla bila zamijenjena najlonima. Od četiri prozorska krila dva su bila prekrivena crnim najlonima od vreća za smetlje kroz koje svjetlo ne prodire. - Svašta čovjeku padne na um u ovako sumornoj sobi.

- Misliš na ovo moje pitanje o nestajanju, o ništa - pitao sam stegnuta grla.

- Na tvoje i na moje - odgovori Dervo. - Ako se vratim nabavit ću ti negdje one Sadaka-najlone od Ujedinjenih nacija.

Dervo je i dalje govorio mirno i koncentrirano kao uvijek, sjedio je mirno i temeljito kao uvijek, bez mnogo pokreta, gotovo nepomično, desnom pokrivajući lijevu šaku naslonjenu na koljeno, kao uvijek. I ta stalnost, nešto u njoj ili u tonu kojim je Dervo priznao s koliko napora je održava u ovom

trenutku, jasno mi je stavilo do znanja koliko je nedostojan bio moj napad bijesa. Odjednom me je bilo stid što sam na Dervu, ni krivoga ni dužnog, izgovorio sve one svoje besmislice, bilo me je stid što sam tako potpuno bio izgubio kontrolu nad sobom, bilo me je stid što sam svoj strah izlivao pred čovjeka koji se morao baviti svojim. I imao pravo da se njime bavi, mnogo više i mnogo konkretnijega prava i razloga nego ja.
- A i ti se baviš tim mislima? Ne bih rekao, izgledaš mi dosta dobro, sasvim optimistički, zapravo normalno, svakodnevno ili kako se to već zove - pokušavao sam ispraviti bar dio onoga što sam pokvario.
- Imamo mi vremena za još po jednu - odgovori Dervo gledajući na sat i nudeći mi cigaretu iz kutije bez natpisa i bilo kakve oznake. - Ali ćemo sada od ovih mojih, da zasladimo.
- Ni traga crnim mislima kad te čovjek ovako gleda i sluša - ostajao sam ja uporno kod svog truda da nešto ispravim i da ga ohrabrim. - Mislim izgledaš kao uvijek i govoriš kao uvijek.
- Ali nisam kao uvijek - odgovori Dervo. - Nikad se nisam ovako bojao, valjda zato što prvi put izlazim iz Grada. Prvi put od početka aprila - vani, u svijet. Doduše u planinu, ali ipak u svijet, u stvarni svijet. I toga se bojim koliko i borbi, samo drugačije. Možda sam se već navikao na ovaj naš vatreni krug, u njemu se ne bojim toliko. Ali svijeta izvan toga kruga, stvarnosti... Jako se bojim.
Odmahnuo je rukom i ušutio. Opet je tišina ležala između nas ali sada nije bila onako jako neugodna, barem meni. Jedino me je i dalje bilo stid. Nakon nekog vremena sam ponudio da savijemo još po jednu od mog duhana. To bi bilo prvi put da od mene zapalimo po dvije a od njega po jednu. Bilo mi je jako stalo da prihvati, kao da bi to bar malo umanjilo moju svinjariju. U svakom slučaju bi to značilo da on prelazi preko moje svinjarije, toliko smo obojica znali. Prihvatio je, savili smo i zapalili od moga smrdljivog duhana. I onda je Dervo do samog odlaska govorio o tome duhanu, bez razloga i bez želje da kaže to što govori, govorio je valjda da mi pokaže kako je među nama sve u redu. Vjerovatno je zato i govorio onakve gluposti - da ovaj duhan i ne bi bio tako loš kad bi bio manje suh i kad ne bi smrdio na naftalin (veliko otkriće!; dok nije imao te osobine s užitkom sam ga pušio, ali je to bilo prije tri godine) ili da bi se on i ovakav mogao malo popraviti ako bih ga

ostavio par dana na nekome vlažnom mjestu u podrumu (kao kad bi savjetovao ovci da svoje neveselo janje pošalje na oporavak u vučiju jazbinu).
Eh, kad bi do njega mogla doprijeti zahvalnost koju još uvijek, evo i u ovom trenutku, osjećam zbog onog njegovog brbljanja.

Mjesec do mjesec i pol dana kasnije, krajem februara 1993. godine, Dervo je opet sjedio kod mene na svome stalnom mjestu ispred šporeta, neposredno po povratku s Treskavice, u jednom od onih dana za koje će Vam svako normalan tvrditi da nisu mogući, za koje ćete i Vi sami vjerovatno tvrditi da nisu mogući neposredno nakon što ste ih preživjeli, a kakvi Vam se u Sarajevu, valjda upravo zato što logički nisu mogući, dosta često događaju. To su dani koji uspiju spojiti pseću hladnoću i snijeg koji doslovno sipa, iako razumni ljudi sasvim ispravno tvrde da su dani u kojima snijeg tiho i gusto pada topliji od zimskog prosjeka. Upravo sam bjesnio na sebe što ću i ja, koliko sutra, tvrditi istu besmislicu, kao da nisam doživio ovaj i bezbroj ovakvih dana u istoj ovoj rupi, tu ću besmislicu protiv vlastitoga iskustva tvrditi samo zato što tako razumno zvuči, upravo sam dakle sebi objašnjavao koliko je od mene beskarakterno što ću zbog razuma tvrditi da su dani u kojima snijeg tiho i gusto pada topli, kad je Dervo zakucao na vrata.
Jako sam mu se obradovao, toliko da sam unaprijed odustao od svađe s kojom je počinjala svaka njegova prva posjeta po povratku s terena. Naravno, riječ "svađa" ima sasvim posebno značenje kad se koristi u vezi s Dervom. To je recimo ono kad sam ja nastojao razgovor navesti na borbe ili, kad smo razgovarali o ratu uopće, nastojao konkretizirati taj razgovor onoliko koliko je moguće, a Dervo istovremeno nastojao govoriti o stvarima svakodnevnog života ili, ako već o ratu, onda općenito koliko je moguće. To nazivam svađom jer je na svađu ličilo onoliko koliko to jedan razgovor s Dervom uopće može. Razumio sam ja razloge zbog kojih izbjegava govoriti o borbama iz kojih upravo dolazi, ali sam razumio i svoju radoznalost, zapravo svoju potrebu da o tim borbama saznam nešto konkretno i pouzdano istinito jer se one sasvim neposredno tiču i moje glave, pa sam, rekoh, uporno nastojao razgovor skrenuti prema toj temi, usprkos Dervinom upornom izbjegavanju. A ovaj put sam, iz puste radosti što se Dervo vratio živ i zdrav,

i od teme i od mojih nastojanja unaprijed odustao - samo neka njega preda mnom, živoga i zdravog.
- Gadna stvar ovaj rat, profesore - pozdravi me Dervo - da nije njega, ti bi sad sigurno hodao vani, koristio ono kratko vrijeme kad je snijeg čist, uživao i bio siguran da su dan i svijet prelijepi.
Kratko nakon toga smo razgovarali o snijegu i njegovoj korisnosti za učvršćivanje familije jer smo obojica spadali u ljude koji vole izići vani dok pada snijeg, samo što je on to radio s djecom a ja sa ženom. Ali je sve vrijeme tog razgovora njegovom govoru nedostajala ona manijakalna koncentracija na koju sam navikao i na kojoj sam mu zavidio, nedostajala je zapravo njemu cijelome, njegovom izrazu lica, pokretima, tjelesnom držanju, svemu njegovome je nedostajala ona njegova usredsrijeđenost na jednu konkretnu tačku. Nisam ga pitao o čemu se radi, još uvijek su me držali zahvlanost i radost kojima bi jako zasmetao svaki nesklad koji bi se pojavio u našem razgovoru, a bojao sam se da bi se on nužno pojavio ako bih pitao za uzrok njegove rastresenosti. Bojao sam se naime da je u borbama izgubio nekog jako bliskog i da bi moje raspitivanje o tome obnovilo bol zbog gubitka, stvorilo napetosti među nama i u krajnjoj liniji blokiralo razgovor. A onda je, bez moga pitanja, iz njega potekla priča o onome što ga je uzdrmalo i učinilo ovoliko drugačijim.
Možete mi vjerovati da iz njegove priče nisam saznao ništa od onoga što me je zanimalo i što bih ga rado pitao, naprimjer kako su uopće izišli iz potpuno okruženoga grada, kako izgleda ponovo hodati po stvarnome svijetu, makar taj svijet bila snijegom zavijana planina, kako su opremljene jedinice bosanske vojske izvan Sarajeva i koliko se te jedinice mogu nositi sa zadaćom pred kojom stoje. Dervina priča je počela od kraja, od današnjega povratka u Grad, to jest od tunela ispod aerodromske piste koji je prije par dana otvoren kao veza Grada sa svijetom i kroz koji je Dervo jutros prošao.
Do ulaza u tunel došli su u samo svitanje, u ono doba dana kad svjetlost izgleda kao magla i magla kao svjetlost, kad su svi oblici nejasni i sve granice među stvarima nesigurne, a granice između stvarnog i nestvarnog te mogućeg i nemogućeg jednostavno ne postoje. Jedino u to doba i jedino ljudima koji su se mjesec dana polugladni smrzavali u borbama po snježnoj pustinji, a sada su neispavani i gladni, promrzli i premoreni do granice

izdržljivosti, jedino se, kažem, tim ljudima u to doba dana može učiniti mogućim ono što su vidjeli kad su došli do ulaza u tunel. A vidjeli su Nuhovu lađu ili Stajalište, ono mjesto na kojem će se stvorenja ovoga svijeta okupiti da čekaju Strašni sud. Ili su vidjeli filmski studio u kojem se snima kraj svijeta, to jest postmoderna verzija postanka svijeta, ili nešto slično. U svakom slučaju, vidjeli su prizor koji nije od ovog svijeta.

Stotine su, hiljade su ljudi, nagurani jedan uz drugoga, poskakivali da se ugriju ili se još dublje uvlačili u sebe da se sakriju od studeni ili je bar izdrže sami sa sobom, odjeveni u sve što su mogli naći za sebe i u dobar dio onoga što su ponijeli svojima u Sarajevo, bunovni i zbunjeni, noseći u rukama ili držeći pored sebe ono što su nabavili vani i sad nose kući, u Sarajevo, ne bi li se prometnula zima - stotine su i hiljade takvih ljudi, kaže Dervo, kad su oni prišli čekale da se tunel otvori i da danas okušaju sreću i dođu na red za prolaz kroz tunel u Grad. Među njima je bilo ozbiljnih ljudi dovedenih na rub očajanja koji danima, od samog otvaranja tunela, kruže okolo i gledaju kako da se ubace u Grad jer im je tamo kuća, familija i sve što im je važno. Među njima je bilo švercera koji u Grad unose i skupo prodaju luksuze poput duhana i povrća, za kakve se uvijek i svugdje nađe interesa, kupaca i novca. Među njima ima dobrih ljudi koji su krenuli u napadnuti grad da nečiju patnju učine manjom na nekoliko dana, a ima i avanturista koji traže uzbuđenje. Među njima ima nasmrt bolesnih koji su krenuli u Sarajevo u nadi da će ih tamo pogoditi i usmrtiti, te ih tako ukloniti iz ovog svijeta i iz patnje brzo a ipak bez samoubistva, a ima i onih koji su krenuli tamo da bi sebe uvjerili kako ipak dobro žive.

Svega toga i svega onoga nespomenutoga što raste u Božijoj bašči nakupilo se na malom prostoru oko ulaza u tunel kojim se Sarajevo drži za ostatak svijeta, a ti jednim jedinim pogledom prepoznaješ te najizrazitije tipove po onome što nose sa sobom, po onome što nose na sebi, po načinu na koji čekaju, po tome kako zapale cigaretu ili daju vatre svom susjedu, po tome kako se odnose prema drugim ljudima i po tome imaju li oko sebe poznatih, po nekim jedva vidljivim znakovima koje si u stanju vidjeti i razumjeti ako si proveo dvadeset godina u policiji. Dervinu je pažnju najduže vezao za sebe jedan stariji čovjek u izrazito pristojnome građanskom odijelu ispod raskopčanog kaputa koji je na ramenima nosio kozu. Svima koji su ga htjeli

slušati, svima koji su se htjeli praviti da ga slušaju, pa i svima onima koji mu nisu htjeli jasno pokazati da ga ne slušaju i ne žele slušati, objašnjavao je da bi on danas svakako morao proći. Već peti dan zaredom on dolazi ovdje, svaki put je došao među prvima i otišao posljednji, sve u nadi da bi ipak i on mogao doći na red za prolaz, sve uzalud jer se mlađi, jači i spretniji proguraju, a pri tom njega potisnu nazad, evo do samoga ruba, kao sada, međusobno se sporazume a na ovakve se kao on i ne osvrnu. A radi se o tome da on mora u najkraćem roku biti s kozom u Sarajevu, on je radi koze svojevremeno i izišao, a ne bude li s njom nazad veoma skoro, koliko sutra - nije morao ni izlaziti ili se ne mora ni vraćati. I sve je besmisleno i sve je uzalud - toliki trud, toliki troškovi, toliko vrijeme. Misle li gospoda da je jednostavno danas nabaviti kozu, pogotovo u njegovim godinama. A koza neće izdržati do prekosutra, od nje je dovoljno da je izdržala do sada.

Dervu je već tada jako iznenadila dubina i snaga njegove reakcije na pristojnoga čovjeka u građanskom odijelu. On se očito trudi da izazove sažaljenje, a izaziva podsmijeh ili normalni smijeh jer je svoj dugi život proživio dostojanstveno i naprosto ne zna kako se sažaljenje izaziva. Bog zna za koga je on nabavljao kozu, Bog zna za koga se on i zašto ovako ponižava, Dervo zna jedino da osjeća žestok bol u želucu dok sve ovo gleda i sluša. I stid osjeća, strahovit stid što će on s ostalim borcima otići među prvima kroz tunel, ostavljajući ovdje pristojnoga starog čovjeka s kozom koja neće izdržati do sutra, sigurno neće ma koliko starac hvalio njezinu izdržljivost. Ne može ga s njegovom kozom i s njegovim civilnim odijelom ispod raskopčanog kaputa ubaciti među borce, a zna da, ovako gospodstven i star, neće ni danas doći na red za prolazak. I zna da će dragocjena koza do sutra biti mrtva. I onda je, kako reče stari gospodin, sve besmisleno i sve uzalud. Sve to Dervo zna i stidi se kao pseto, stidi se gore od psa što sve to zna, sve to vidi, što gleda kako se sve to odvija pred njegovim očima, a on ne čini ništa.

Tada su se na izlazu iz tunela pojavili oni što izlaze iz Sarajeva. Najprije ranjenici i bolesnici kojima u Sarajevskim bolnicama nije bilo pomoći a negdje drugdje za njih ima nade, onda razni civili koji su iz bilo kojeg razloga dobili dozvolu za prolazak, a na kraju i nekoliko grupa civila koje su izgledale kao familije koje odlaze iz Grada. Među njima, pri samom kraju

kolone, možda peta ili šesta od kraja, bila je jedna žena sa stolnom lampom u rukama. Lampa je bila mala, od one vrste što se najčešće viđa u dječijim sobama, sa zelenim štitnikom, a tom lampom i njezinim štitnikom kojega je Dervo zbog nečega zvao abatjour, nepoznata je žena uradila zaista dobar i plemenit posao - naime sve stidove, strahove i bolove što su se u mom prijatelju nakupili od Bog zna kada ona je sabrala u bijes i mržnju koje je Dervo vezao za nju i samo za nju. Iz razloga koji su njemu možda jasni a meni, po prirodi stvari i radi očuvanja elementarne distance među nama moraju ostati skriveni, Dervo je u stolnoj lampi i njezinome zelenom štitiniku, to jest u činjenici da neko tu lampu iznosi (spasava!, kako je on govorio), u tome je, kažem, Dervo vidio pouzdan znak da Sarajevo umire i zato se za nosioca tog znaka vezala sva negativna energija što je u njemu nastala otkako nastoji Grad odbraniti. Ne znam, ne mogu ni naslutiti koje je smislove Dervo vezao za stolnu lampu, ne znam i ne mogu ni naslutiti koje je simboličke funkcije za njega mogao imati mali zeleni štitnik, a pogotovo ne znam i ne mogu naslutiti koji doživljaji i kakva sjećanja (osjećanja) vezana za stolne lampe postoje u njemu; ali znam, jer poznajem svog prijatelja, da je iskreno i veoma srdačno mrzio ženu koja je kroz tunel iznijela stolnu lampu sa zelenim štitnikom, upravo zbog te lampe i samo zato što ju je iznijela. "Ne možeš ti iznositi lampu iz grada do kojeg ti je stalo", siktao je Dervo i doslovno drhtao od bijesa koji je nastojao kontrolirati, "ti idi, ako ne možeš više izdržati, niko te ne zadržava i nema te prava zadržavati, ali lampu iza sebe ostavi, lampu ostavi, k vragu!"

Nemam posebnih emocija ili sjećanja u vezi s lampama i ne znam koju bi simboličku vrijednost lampa mogla imati u ljudskom ili u društvenom životu, a znam da ih moja žena ne voli jer po njezinome mišljenju lampa ne može osvijetliti niti jedan prostor dovoljno jako da to bude ugodno i pristojno i znam isto tako da lampu ne možete korisno upotrijebiti u jednome gradu u kojem se već zaboravilo šta je to električna struja. Sve to jako dobro znam, a ipak sam razumio Dervin bijes i mržnju na Neznanku koja je kroz tunel iznijela lampu. Zašto, pobogu!? Ne znam, jasno mi je koliko je to besmisleno, jasno mi je koliko to lošega o meni govori i nije mi drago što je tako, ali priznajem da ne mogu smisliti nepoznatu ženu i ne mogu joj oprostiti što ostavi Grad bez lampe. Nešto u meni i dan-danas osjeća da je

Grad mnogo manje lijep, da je mnogo izgubio, kad je ostao bez male stolne lampe sa zelenim štitnikom.
Dok je prolazio kroz tunel i zamišljao kolonu civila koji idu za njima s municijom i hranom, toplom odjećom i lijekovima, ogrijevom i napitcima, sa svim onim što gradu treba da preživi i sa svim luksuzima koji se moraju unijeti da bi gornji slojevi društva bili elita, Dervo je, upravo negdje oko polovine tunela ako je ispravno ocijenio, imao nekakvo kao viđenje, kao prosvjetljenje koje mu je pomoglo da shvati našu situaciju. Iz grada se iznosi sve važno, sve ono što je za sebe vezivalo mnogo ljubavi, sjećanja i smisla, a u grad se unosi samo ono što omogućuje puki opstanak i može poslužiti kao društveni znak. A da bi se i to tuge što dospije ovamo unijelo mora se sići u podzemlje, vikao je Dervo kao u transu. "I zato ovo gdje mi boravimo nije stvarni svijet, profesore, kad ti ja kažem", urlao je Dervo i udarao šakom po podu kao da provjerava ima li ga. "Sarajevo se svojim jebenim tunelom drži za svijet kao što se novorođenče onim crijevom drži za mater", govorio je kasnije, kad se malo smirio i uzmogao opet artikulirano govoriti. "Ali kakvo je to novorođenče i kakav je to pupak koji vodi kroz podzemlje!? Mi smo, čovječe, na brodu nasred pučine, ali ne plovimo i ne možemo ploviti jer je neka budala bacila sidro. Ili smo ga mi sami, namjerno, bacili, iz nekog razloga smo morali baciti sidro nasred pučine pa u međuvremenu zaboravili razlog ili izgubili mogućnost da sidro dignemo."
Ponadao sam se da će ga usporedba s brodom navesti da govori o ronjenju ili da će se barem meni, ako Dervo pokuša razviti svoju usporedba Sarajeva s brodom, pružiti prilika da spomenem ronjenje i tako ga dovedem do teme koja bi unijela, makar posredno, malo radosti u jedan zao dan. Ali su Dervine misli i osjećanja išle u drugom smjeru, tamo gdje nije bilo mjesta za ronjenje i za radost. Prije nego sam mogao bilo šta izgovoriti on je uzviknuo da neko na nama eksperimentira, on je u to apsolutno siguran, on je to shvatio kad je bio negdje oko polovine tunela i kad su ga preplavili zlatna ki«sa, svjetlost i milina nekakva, zanos s kojim nema usporedbe. A istovremeno s tim,u trenutku u kojem ga je lijepi zanos uzdigao i rastvorio, shvatio je da neko na nama eksperimentira. Ne bi mi on opisivao ili prepričavao to iskustvo, to se ne da opisati jer je u tome mnogo svjetla, strahovito mnogo, jedna neopisiva i neizdržljiva poplava svjetla i strahotno obilje zlatne kiše... To se doživi ili se

ne doživi, to se ne da opisati i drugima prenijeti, jedino onaj glas koji dolazi odasvud, dolazi i iz tebe samoga, glas koji govori "Rodi!" i sobom ispunjava sve...

"Ali je jasno da neko na nama eksperimentira, isprobava na nama razne okolnosti i promatra kako se u kojoj fazi tih njegovih okolnosti mi ponašamo", podvukao je Dervo nakon što se sabrao od pokušaja da mi objasni dubinu i snagu svoga podzemnog iskustva koje je moralo biti sasvim posebno, strahovito i fascinantno istovremeno.

A mene su, kod njegove izjave da neko na nama eksperimentira, doslovno zapljusnuli zvukovi Bečke kafane hotela Evropa, leđa su osjetila dodir crvenog pliša na sofi uz lijevi zid između dva prozora, istog onakvog pliša od kojeg je napravljena polukružna zavjesa što sakriva vrata kroz koja se ide u one prostorije. Iz predubokog bunara sjećanja isplivalo je lice konobara Emina od kojega sam svaki put naručivao baklavu ili tufahiju, samo radi toga da mi on ponosno objasni kako je ovo ugledni hotel Evropa u kojem se mogu dobiti sve zamislive torte vrhunske kvalitete, a ako gospodin želi baklave...hm...baklave se mogu dobiti na Baščaršiji, dvadeset koraka odavde. Isplivalo je i lice mog prijatelja Alberta Goldsteina, asfaltirano katranom iz bezbrojnih tona ispušenog duhana, isplivao je njegov glas u kojem se tako prepoznatljivo spajaju umor i nervoza, isplivalo je njegovo predavanje o brončanim sjenama koje padaju preko nas onako kako su po nekim davnim ljudima padali kiša i Božija milost.

- Opet neki brončani likovi? - pitao sam nesuvislo.

- Ne znam ja kakvi su likovi, ali da su golemi i da nam rade malu djecu, to posve sigurno znam - uzvratio je Dervo.

I onda sam se ponovo sudario s Dervinim spokojnim, koncentriranim mirom kojega se vanjski svijet tiče onoliko koliko napada njega i njegovu familiju, sudario sam se dakle s onom mučnom mješavinom zavisti, bijesa i prezira u sebi koja se javljala svaki put kad sam morao svoj nemir i strah mjeriti Dervinim spokojem, sudario sam se s onim što sam nazivao tamnom stranom svoga odnosa prema Dervi. Ugrizao sam se za jezik da ne bih izgovorio nešto čega bih se morao stidjeti i zbog čega bih se mogao kajati. Strahovito je boljelo i jako prijalo. Nema Alberta i rasplinute tuge za razgovorima s njim, nema zavisti i stida, nema onoga što tišti i svojim odsustvom...., tu je bol,

dobri, stvarni i sasvim konkretni bol u sredini srdačno zagriženog jezika, prodorni bol oko kojega se sav mogu sabrati i koncentrirati gotovo kao Dervo oko svojih pitanja.
- Mi se zapričali, ja i zaboravio zbog čega sam došao - prenu me u neko doba Dervo iz razmišljanja o dobrim stranama fizičkog bola.
- Valjda si došao da vidiš prijatelja i da mu se javiš živ i zdrav - promrsio sam svojim bolnim,vjerovatno već natečenim. jezikom.
- Naravno i to, ali sam i službeno. Zapravo opet prijateljski,ali i službeno u prijateljskom smislu. Mislim da joj pomogneš, da dođeš kod nas u stanicu i porazgovaraš s njom, to sam te htio zamoliti. Ne privodim te ja, ti od svoje volje ideš, tvoja je prijateljica - objasnio je Dervo, nejasno koliko i opširno.
- Kome da pomognem? Ko bi to u policijskoj stanici mogao imati koristi od mene?
- Ona tvoja prijateljica, ona što si je ljetos vodao, mislim da se Sara zove - odgovori Dervo ustajući.
Kratko je objasnio da se danas, oko jedanaest sati, Sara pojavila na uglu Tršćanske i Kranjčevićeve ulice, dakle na zloglasnom raskršću snajpera koje se mnogi ljudi ne usuđuju ni pretrčati, da se po tom raskršću dugo šetkala zastajkujući svako malo i da se, ukratko, doslovno nudila za cilj. Policajci koji su ga na nju upozorili ispričali su mu da se ovo upravo ovako ponavlja već danima, sigurno nekih desetak dana, ali da snajper ženu naprosto neće, kao ni tolike druge koji mu se u očajanju otvoreno ponude. Nije mu valjda izazov. Dvaput su je priveli, razgovarali s njom i lijepo je upozorili da to ne radi, sasvim uzalud.

Dervo se ne bi uzbudio oko osamljene šetačice da u njoj nije prepoznao moju prijateljicu, a ovako je poslao dvojicu ljudi da je privedu. Pokušao je s njom razgovarati, pitao za razloge njezine želje za smrću, ali je lijepim nije uspio navesti na razgovor. Zato je pokušao prijetnjama, pa joj je objasnio da je uhapšena i pitao je koga treba obavijestiti. "Nikoga", odgovorila mu je žena. "Nikoga na svijetu ja nemam, nikog više. I niko nema mene, bar se nadam."
Tako se Sara pojavila i u mome prijateljstvu s Dervom, povezujući međusobno dva čovjeka, dva prijateljstva i dva iskustva za koja sam

zahvalan svojoj sudbini. Pojavila se, tugo moja, prekasno, onog dana kad nam je bilo suđeno da ostanemo bez nje.

2. USUSRET SARI

Sa Sarom sam se upoznao otprilike u isto vrijeme kad i s Dervom, možda nekih desetak dana kasnije, recimo potkraj jula 1992. godine. Za to poznanstvo zaslužni su moji dobri odnosi s nekolicinom katoličkih svećenika, jedan moj rođak što radi na stomatološkom fakultetu, zubobolja moga komšije, pivo i rat.

Krajem jula sam posjetio jednog bliskog rođaka, poznatog profesora na stomatologiji, da bih pod maskom brige za njega i njegovu familiju dogovorio pregled za komšiju Damira kojemu normalni zubari nisu mogli pomoći. Na odlasku od njega, oko jedan sat, pred zgradom Fakulteta sam sreo Dubravka Horvatina, asistenta na protetici, izrazito simpatičnog mladića kojega sam upoznao prije par godina, kad je njegov profesor radio protezu za mene, a upamtio sam ga i radovao se rijetkim kasnijim susretima s njim zbog nevine vedrine koju je doslovno zračio. Na par koraka od mene podigao je dvolitarski kanister do visine lica, ispružio ga prema meni i zaurlao iz sve snage: "Pivo!" Onda se kratko nasmijao i rekao na način normalnog Dubravka: "šta biste rekli, profesore, kad bih Vas obavijestio da je ovo zaista pivo, i to gotovo pravo, kao ono predratno?"

Nekoliko dana prije ovoga mog susreta s Dubravkom gradom se pronio glas da je Sarajevska pivara krenula s proizvodnjom piva za koje mi je par prijatelja tvrdilo da i nije tako loše. Dubravko je naravno, kao mlad čovjek koji zaslužuje svoju mladost, morao oko toga ispitati što se ispitati i saznati dalo i k tome je morao među prvima probati sarajevsko ratno pivo. A sada je, opet u skladu sa svojom mladošću, gorio od želje da nekome kaže sve što je saznao o pivu, da ispriča kako se do njega dolazi inače a kako je došao on (jer je on, naravno, morao nabaviti svoje pivo na posebno dramatičan način), a posebno je gorio od želje da nađe nekoga s kim bi popio ova dva litra koja je nabavio jer je užitak u njima mogao biti potpun jedino ako ih se popije pred svjedocima odnosno sa svjedocima. Rado sam pristao biti Dubravkov svjedok i drug u ispijanju, pa smo otišli u njegovu sobu.

Ma šta ko o tome mislio, mogu Vas uvjeriti da je pivo bilo sasvim dobro. Dubravko je naravno znao sve, doslovno sve što se o pivu, njegovoj

proizvodnji i ostalome moglo znati (to valjda ide s prirodom istinskog asistenta), pa je pripovijedao pun oduševljenja, a ja sam se trudio da izgledam kao da ga pažljivo slušam. Uostalom, ako se izuzmu povremeni Dubravkovi usklici i pogled na police prepune gipsanih vilica, lubanja, zubi i ostalih rekvizita koji u pristojnim ljudima izazivaju osjećanja bola i straha, bilo je sasvim ugodno šutjeti i slušati njegovu pripovijest. Nešto sam, uostalom, čuo, razumio i upamtio, recimo to da je neizreciva sreća to što su svi direktori Pivare, od Austrije do danas, insistirali na tome da se njihov vlastiti bunar u dvorištu Pivare s jakim izvorom vrhunske vode održava i njeguje, tako da Pivara sada može ne samo proizvoditi pivo nego i dijeliti nešto vode građanima. Osim toga sam čuo i upamtio da za pivo i nije prevelika gužva jer se mora sa sobom donijeti posuda a ljudi ono kanistera i boca što imaju radije koriste za vodu. Najzad sam upamtio i objašnjenje da ovo naše pivo sadrži gotovo sve što pivo treba sadržavati i da je utoliko ovo zaista pravo pivo kojemu nedostaju samo neke sitnice, gotovo zanemarljive. Ozbiljan problem je zapravo samo nedostatak nekakvoga kao konzervansa zbog kojega ovo naše pivo ne može stajati, zato se mora isti dan popiti sve što se dobije da se ne bi pokvarilo. Na trenutak sam se kod ovog mjesta u Dubravkovom izlaganju htio pobuniti jer nisam uviđao zašto bi to bio problem - danas i ovdje ti može biti jedino od koristi da se ljudski i dostojanstveno napiješ tako da nije i ne može biti problem to što moraš isti dan popiti onoliko piva koliko si nabavio. Ali se nisam pobunio, nije mi se dalo kvariti harmoniju svijeta u ovome prekrasnom danu.

Cijeli dan je bilo neobično mirno, od jutros se čulo samo nekoliko granata i jedno kratko puškaranje iz pravca Pionirske doline, tako da smo cijeli dan mogli uživati ljetnu toplinu, ljudske razgovore i druge blagodeti čovjekova boravka na ovom svijetu. A uz to smo mogli uživati jedan od onih svijetlih dana koje morate doživjeti da biste shvatili kako je moguće da neko Sarajevo može smatrati lijepim i čak ga voljeti. Takvi dani uglavnom svanu tokom rane jeseni, ali se mogu dogoditi i ljeti, pa i u proljeće iako veoma rijetko. (Nigdje drugdje nisam doživio takav dan i pitam se je li negdje drugdje uopće moguć, to jest postoji li još negdje upravo ova konstelacija uvjeta - od suhog zraka i upravo ove fakture brda, do kuta sunčeve svjetlosti i upravo

ovih boja tla i vegetacije. A vrijedi ga doživjeti, radi ovakvog dana vrijedi provesti dio života i u Sarajevu.)
Od samoga jutra grad djeluje kao da plovi u svjetlu i po svjetlu. Ta svjetlost ne dolazi od sunca, sunčev disk je doduše tu, na nebu i lijepo vidljiv, ali više kao ukras koji treba naglasiti izrazito tamno plavilo neba (koje je u tim danima mnogo tamnije nego inače) nego li kao izvor svekolike svjetlosti. Svjetlost ovakvih dana kao da se sa svih strana iz nevidljivih izvora sliva u sarajevsku kotlinu, sliva se i sobom prekriva padine okolnih brda i ispunjava korito rijeke Miljacke, pjenuša odasvud i ozaruje sve što postoji, tako da Grad najdoslovnije izgubi težinu, uzdigne se od tla i zaplovi po svjetlu zajedno sa svojom kotlinom, sa zgradama, rijetkim drvećem i ponekim preostalim tornjem. Od te svjetlosti zrak postane kristalan, ne samo čist i proziran nego doslovno poput kristala, dakle i s osobinom da ne samo dozvoljava gledanje nego i popravlja viđenje. Kroz kristal Vi vidite mnogo dalje i mnogo bolje nego kad gledate bez njega, a ako je kristal tako pun svjetla i čist kao sarajevski zrak u ovakvim danima Vi vidite tako dobro i tako daleko da oblike i boje jako dalekih stvari osjetite takoreći u sebi. A sve oko Vas, svaka stvar i svaki oblik, dobije neku prekrasnu jasnoću, onu jasnoću, rekao bih, koju je obećao sveti Pavle u novome vremenu što će doći zahvaljujući Istini i vjeri.
Ne sjećam se koji je od helenskih autora tvrdio da mi vidimo stvari zahvaljujući njihovome zračenju: svaka stvar isijava iz sebe svoju boju i oblik, ona zrači svoj identitet, pa te zrake ulaze u oko koje gleda i tako mu omogućuju da stvar vidi i prepozna je. Ne znam više kako se zvao antikni mudrac koji je ovo tvrdio, ali sam siguran da je bio u sarajevskoj kotlini u ovakav jedan dan jer jedino ovdje i jedino u ovakvome danu može nastati tako lijepa i tako nemoguća vjera budući se jedino ovdje, i to samo onda kad osvanu rijetki svijetli dani poput ovoga današnjeg, svijet zaista ponaša tako kako on opisuje. To su dani u kojima sjene izgledaju i ponašaju se sasvim posebno jer svjetlo dolazi odasvud, to su dani u kojima niko ne traži sjenu jer nema vrućine a sve su stvari prekrasno podudarne sa sobom i dovoljne sebi, to su dani u kojima sakrivanje nije potrebno i nije moguće jer se prekrasna jasnoća iz svijeta naseli i u ljude.

Sjedjeli smo u Dubravkovoj sobi među gipsanim vilicama, on je pripovijedao a ja uživao u jednome od sarajevskih svijetlih dana, obojica smo uslast pili i osjećali kako na nas, pothranjene, djeluje i relativno mala količina piva koju smo popili. Među nama je nastala i onda se oko nas širila ona karakteristična pjanska prisnost koja od dvojice ljudi što se jedva poznaju pravi prijatelje, ona prisnost koju osjete i neiskreni ljudi, pa i oni poptuno lišeni srdačnosti kad dospiju u polupijano stanje, ona ljepljiva srdačnost u kojoj su ljubav i alkohol podjednako prisutni, stvarni i privremeni. Dubravkov visoki i izrazito svijetao glas, za koji sam do danas vjerovao da ukazuje na višak ženskih hormona i sklonost histeriji, sada mi ne smeta nego mi naprotiv ugodno upotpunjuje ovaj dan pun svjetla i harmonije. Ma Dubravko je, sve u svemu, jedan sjajan momak, neko s kim bi se moglo biti i prijatelj. Da nije tako ne bi se ogromne razlike među nama dvojicom, razlike u godinama i životnim iskustvima, socijalnim pozicijama i aktualnim životnim situacijama, ne bi se sve ono što nas razdvaja i što nas je do sada ograničavalo na jedan korektan i izrazito distanciran odnos, ne bi, kažem, sve to ovako brzo nestajalo, takoreći naočigled kopnilo, i pokazivalo mi Dubravka kao mladog, od mene mnogo mlađeg, ali meni veoma bliskog čovjeka.

- Kako Vam se dopada pivo, profesore? - pitao je Dubravko nakon dugog izvještaja o svome današnjem danu i o spektakularnom putu koji ga je doveo do dvije litre piva.

- Mislim da se imamo pravo ponositi što se u našem gradu pravi ovakvo pivo - odgovorio sam. - Ja sam Vam iskreno zahvalan, dragi Dubravko, što ste mi ga otkrili.

- Stvarno je dobro, bez ikakve šale - radovao se Dubravko. - Ali je najbolje da sam sreo upravo Vas. Ne mogu Vam kazati koliko se radujem da sam upravo s Vama mogao podijeliti ovu radost, tek to je sasvim prava stvar.

Nakon toga smo se udvoje divili slučaju koji je uredio da se sretnemo upravo pred Fakultetom, susret dvadeset koraka dalje ne bi mogao prouzrokovati upravo ovakav tok događaja; pa smo se radovali što ćemo se evo malo bolje upoznati, nas dvojica koje uzajamna simpatija vezuje otkako smo se prvi put vidjeli; nakon toga sam ja predložio da pređemo na ti, što je Dubravko prihvatio "s radošću, ponosom i zahvalnošću" (mislim da je citat dobar usprkos mome tadašnjem stanju). A onda smo još malo pili, to jest popili ono

malo što je bilo preostalo, pa je nestalo piva u najpravijem i najboljem trenutku - kad smo bili dovoljno bliski da se sprijateljimo i dovoljno trijezni da izbjegnemo prave gluposti kojih bismo se kasnije mogli stidjeti i koje bi nam zagorčile ako ne onemogućile prijateljstvo.
- Ne, ne - izjavio sam svečano nakon posljednjega gutljaja - grad u kojem se pravi ovako dobro pivo bio je i ostaje dobro mjesto za život.
- Slažem se, ali ću ja to mjesto uskoro ipak napustiti - odgovori Dubravko brišući nadlanicom usta.
- Kao svi pametni ljudi - odobrio sam.
- Ma meni su problem pametni i sjajni ljudi s nepametnim imenima - duboko uzdahnu Dubravko i jako se udari šakom po desnom koljenu. A na moje slijeganje ramenima i upitno širenje ruku dodade: - Ti naprimjer.
- Ne mislim da je prelijepo, ali ne bih rekao ni da je jako glupo - izjavio sam nakon što sam nekoliko puta u raznim tonalitetima glasno izgovorio svoje ime, kao da zajedno s Dubravkom provjeravam kakvo je.
- Ma kako nije!? Da se zoveš pametnije mogao bih te bez problema izvesti odavde - odmahnu Dubravko ogorčeno.
Budući da ja uporno nisam razumijevao, Dubravko me je upoznao s cijelom pričom oko imena i njihove pameti. Prije nekih desetak dana on je preko "Liječnika bez granica" dobio dugo pismo od svog profesora koji je već od aprila u Zagrebu, kod svog brata, uglednog i tamošnjim vlastima veoma bliskog liječnika. Zahvaljujući bratu, Dubravkov je profesor dobio mjesto na tamošnjem fakultetu i krajem septembra bi trebao početi s predavanjima, a to znači da je i Dubravko dobio priliku da doktorira ako uspije iznijeti disertaciju i sebe iz Sarajeva. A profesor bi, zahvaljujući svome bratu, mogao biti od koristi i kod izvođenja tog, naizgled neizvedivog, poduhvata, stajalo je u profesorovom pismu ("Tvoj profesor se sve više svodi na Bratovog brata", primijetio sam ja na ovom mjestu a Dubravko je na to uskliknuo da je njegov profesor sjajan čovjek u svakom pogledu i vratio pogled na pismo koje je naizmjenično čitao i prepričavao). Ugledni profesorov brat je naime oženjen Bosankom, Sarajkom, koja u Sarajevu ima sestru i nećaku. Budući bratova supruga svoju sestru i njezinu kćerku hoće po svaku cijenu izvesti iz Sarajeva, budući da ugledni brat mora ili jako želi udovoljiti svojoj supruzi i budući je jako moćan, profesoru se pružila prilika da spasi svog asistenta

Dubravka i dopremi ga u Zagreb. On je predložio svome bratu da sve neophodno oko izlaska dviju dama iz Sarajeva organizira rečeni Dubravko koji je dovoljno spretan da sve potrebno dobro uradi i siguro spreman preuzeti to na sebe i tako od dama otkloniti sve opasnosti koje su povezane s pripremama jednoga takvog izlaska. A sve se te pripreme i sva organizacija sastoji iz toga da u sarajevskom predgrađu Stup posjeti stanovitog Barića, povjerljivog čovjeka hrvatskih vlasti u Sarajevu, pozdravi ga od uglednog brata i prenese mu bratovu molbu.

Prekjučer je Dubravko bio kod dotičnoga povjerljivog čovjeka, pozdravio ga od uglednog brata i pitao bi li bilo moguće udovoljiti njegovoj želji te bi li on, Dubravko, kod toga mogao biti od pomoći. Barić je bio vidno potresen pozdravima iz Zagreba ("To je jedan izrazito klizav čovjek, profesore, jako klizav i sasvim klizav, u svakom pogledu", trudio se Dubravko da mi opiše Barića, a ja sam, valjda zato što sam popio otprilike koliko Dubravko i bio približno jednako pripit, razumio šta Dubravko hoće reći i čak jasno vidio duhovnim okom klizavoga čovjeka Barića). Barić je, dakle, bio jako potresen od pozdrava iz Zagreba i uvjerio Dubravka da glede izlaska iz Grada ne bi trebalo, pače ne bi smjelo, biti problema ako oni što izlaze odustanu od jako dobrih i skupih automobila ("Ako bi se krenulo dobrim i skupim autom mogli bi se pojaviti stanoviti problemi, ali ne zbog vas nego zbog auta", objasnio je Barić). Jedino što je neophodno, i to "neizostavno i nezaobilazno, jeste jedna dobra valjana krštenica" za svakoga od odlazećih, bez toga ne treba ni pomišljati na izlazak. Ma dobro, moglo bi se nekako, možda bi se moglo, uz njegovu, Barićevu, specijalnu zamolbu kod partnerske strane, izići i bez krštenice ako svi koji izlaze imaju nesumnjivo prihvatljivo ime, ali je bolje, mnogo bolje, sa krštenicom izdanom od bilo koje sestrinske crkve. On je, Barić, spreman kod svojih prijatelja na partnerskoj strani uložiti svoju specijalnu zamolbu za ljude oko kojih se trudi gospodin doktor iz Zagreba, ali on sumnja, on naprosto ne može vjerovati, da bi takvi ljudi mogli imati problema svezizgledno krštenica.

Kako je Dubravko priznao da slabo razumije cijelu priču s krštenicama i imenima, ljubazni Barić ga je poučio, trudeći se da njegova pouka bude maksimalno narodnopolitična (njegov izraz). Hrvatska i srpska vojska nemaju nikakova razloga i dalje kriti svoju suradnju otkako su pojedinosti

oko razgraničenja dogovorene, sada se zato samo čeka politički povoljan trenutak da se ta suradnja i obnaroduje. A prije toga povoljnog trenutka ona se mora i dalje odvijati neslužbeno, gotovo tajno, evo uostalom ovako kako Dubravko ima priliku vidjeti. On, Barić, i gospodin Rajić iz Kiseljaka sve vrijeme upravo prekrasno i u sasvim prijateljskom tonu surađuju s partnerskom, srpskom, stranom, unose u Sarajevo i iznose iz njega što im padne na um, uvode i izvode koga im volja - ako je to što ulazi i izlazi prihvatljivo objema stranama. A kao gotovo uvijek među prijateljima, u osnovi su iste stvari prihvatljive i apsolutno neprihvatljive objema stranama. Naime i nama i njima su naravno prihvatljivi čisti i odani ljudi koji znaju gdje im je mjesto i kome pripadaju, s tim da su naravno nama miliji naši a njima njihovi, iako su i njima i nama prihvatljivi i jedni i drugi. A i nama i njima su neprihvatljivi, apsolutno neprihvatljivi, muslimani i oni multinarodni, oni koji ne bi ni tamo ni ovamo ili bi i tamo i ovamo, u svakom slučaju oni koji ne znaju kome pripadaju i gdje im je mjesto. E zato je naš dogovor s partnerskom stranom da je krštenica nezaobilazni uvjet za prolazak - ako si ti jasan čovjek koji nesumnjivo pripada, dobit ćeš ti od svoje crkve krštenicu bez obzira na to jesi li kršten onda kad je trebalo, neposredno nakon rođenja, ili se krstiš tek sada, s jednim recimo opravdanim zakašnjenjem. A ako ne možeš ili ne želiš dobiti krštenicu ti si ili musliman ili si onaj multinarodni, onaj nejasni i nepripadajući čovjek, a ne znaš koje je od to dvoje neprihvatljivije svakome normalnom.

- Eto zato tvoje ime nije pametno, jasno ti je da ne može biti pametno ono što nije prihvatljivo, a meni je čovjek dvaput naglasio da nije, da apsolutno nije prihvatljivo - vajkao se Dubravko praveći se da se šali, a onda, nakon kratke šutnje, uzviknu: - A on ima mladog sira, da samo znaš kojega sam mladog sira jeo prekjučer kod Barića?! Znaš kako bi nam sada, nakon onolikog piva, dobrodošlo malo onoga sira.

Znao sam to sasvim dobro, znao bih i da mi Dubravko nije objasnio, jer mi se već dva-tri puta zamračilo u glavi od toga što sam stalno zadržavao zrak u sebi dokle mogu izdržati ne bih li tako zaustavio štucanje. Ali mi se i u tako zamućenu glavu probila najvažnija informacija iz Dubravkovog predugog izvještaja - ljudi s prihvatljivim imenom i Barićevom preporukom mogu otići iz Grada, a moja žena ima za bariće sasvim prihvatljivo ime. Ako bismo za

nju preko mog prijatelja Dubravka dobili Barićevu preporuku... Krštenicu ćemo dobiti bez problema, imam ja među katoličkim svećenicima par istinskih prijatelja a ne stojim loše ni kod onih s kojima nisam prijatelj.
Dubravko se oduševio mojom idejom i sav sinuo od nove nade. Ako su oni stvarno tako veliki prijatelji, oni će dati krštenicu i za mene, na neko izmišljeno ime, a Dubravko preuzima na sebe da nađe ostale neophodne dokumente na to isto ime, tako da se možemo svi zajedno spasiti. Naći će on nekoga ko povoljno izrađuje falsificirane dokumente, ako je mogao naći pivo u gradu bez hljeba i ako je mogao dovršiti disertaciju u uvjetima koji su mi poznati, naći će vala i jednog dobrog falsifikatora.
- Ja, nažalost, nisam pivo, dragi prijatelju - odgovorio sam ja na Dubravkovu zamisao. - Ne kažem da vrijedim koliko pivo, pogotovo ne kažem da sam dobar kao ovo naše, ja samo kažem da nisam pivo i kažem da nisam u godinama kad se ime bira. Nisam, pa šta ću. šteta. Ali za ženu je važno, jako bi me zadužio ako bi mi pomogao da nju nekako izbavimo.
- Naravno da ću pomoći i naravno da ćemo uspjeti, gluposti, sutra idem do Barića da to uredimo - vikao je Dubravko uzbuđeno, a onda se opet pokušao našaliti, valjda da prikrije vlastito uzbuđenje: - Ako znaš kakav sam sir jeo kod njega, možeš biti siguran da ću otići do njega kad god imam neki povod, ma evo ovog momenta bih i bez povoda otišao do tog dragog čovjeka samo kad se sjetim onog sira i mladog luka. Ali ne mogu tebe ostaviti, pobogu, moj mi vlastiti spas neće biti drag ako znam da sam tebe samoga ostavio u ovome.
- Budi bez brige, ja ću piti pivo, čekati da se ti vratiš i radovati se što je žena koju volim na sigurnome - umirivao sam Dubravka koji me je, onako pripitog, stvarno dirnuo svojom željom da pomogne. - Velika je, znaš, stvar znati da te negdje neko voli, to sasvim ozbiljno mislim. Ako znam da je ona tamo negdje na sigurnome i da me voli, sasvim drugačije mi postaje sve ovo ovdje.
- A koliko su tebi prijatelji ti tvoji svećenici? Jesu li toliko da daju krštenice za sve nas? - upitao je Dubravko nakon kratkog premišljanja. - Ako ni važna sestra koju trebamo izvesti nije krštena, ni sestrina kćerka, koštalo bi mnogo vremena i truda sad za sve nas organizirati krštenja.

Bio sam gotovo siguran da su moji prijatelji svećenici spremni za mene toliko uraditi, bar onoliko siguran koliko i Dubravko u Baićevu spremnost da pomogne oko izlaska moje žene, a toliko sigurnosti i nije tako malo u ovakvim vremenima. Optimizam nas je zahvatio i ponio tako visoko da sam ja prestao štucati a Dubravko vikati (tek sam tada opazio da je on nakon prvih pola litre piva počeo vikati kao sumanut), gotovo rastriježnjeni od povjerenja i nade. Brzo smo napravili plan akcije, zapravo prepoznali plan koji se oblikovao sam od sebe.

Tako poneseni, odlučili smo da sad, iz ovih stopa, zajedno odemo do sestre koju zajedno s njezinom kćerkom treba izvesti iz grada. Ja sam već uvučen u cijelu priču, već sam zapravo njezin dio, idemo se ponašati u skladu s tom činjenicom.

Vani je još uvijek vladala tišina, tako dobra i tako mirnodopska da se negdje u daljini čuo pas. Bilo je kasnno popodne, vjerovatno između četiri i pet. To se nije moglo vidjeti po sunčevom svjetlu, recimo po njegovoj snazi ili kvaliteti, jer se Sarajevo i dalje kupalo u blagoslovljenoj i ravnomjernoj svjetlosti po kojoj je plovilo danas oko jedan, kad smo Dubravko i ja ušli u njegovu sobu, ili jutros oko deset kad sam ja izišao iz kuće i po kojoj će ploviti još dugo, do duboko u večer. Jedino se po dobroj popodnevnoj svježini i po izduženosti sjena bez intenziteta moglo znati da je dan odmakao i da bi uskoro trebao biti pri kraju.

Iako je bilo sasvim mirno nismo krenuli niz Ulicu kralja Tomislava. Ili nismo tim, najkraćim i najprirodnijim, putem krenuli upravo upravo zato što je bilo tako mirno, i to cijeli dan? (Već podavno sam primijetio da se i kod drugih ljudi u mirne dane pojača nelagoda od širokih i otvorenih ulica.) Dosta brzo smo se mrežom uskih uličica, za koje je u Sarajevu bilo ljubavi kod svih graditelja i kod svih vlasti (tamo gdje se moralo zbog terena i tamo gdje se nije moralo, u ravnici, u naseljima podignutim na padinama brda i u naseljima na vrhovima tih brda, u orijentalnim, srednjoevropskim i u socijalističkim dijelovima grada, svugdje ali doslovno svugdje postoji gusta mreža uličica koje međusobno povezuju pojedine dijelove tog naselja, pri čemu te uličice mogu dobro poznavati jedino stanovnici dotičnog naselja; valjda je zato kod Sarajlija pripadnost svome naselju uvijek bila jednako jaka i jednako određujuća kao i pripadnost gradu), zahvaljujući Dubravkovom

poznavanju ovog dijela grada, spustili do Parka, a onda je tu valjalo trčati ne bi li se izmaklo snajperisti. (Smiješan sam ja čovjek: tada mi je, valjda zato što je cijeli dan bilo izrazito mirno, trčanje pred nepoznatim ljudima palo jako teško, izgledalo mi je nedostojanstveno i nekako nedostojno ozbiljna čovjeka; a kad je dovoljno jako pucalo, osjećao sam svoje trčanje kao nešto posve prirodno, ma koliko svjedoka tog trčanja bilo.) A onda smo krenuli šenoinom da što prije dospijemo u Ulicu branilaca grada i tako izbjegnemo gužvu koja u Titovoj vlada uvijek a pogotovo u mirne dane kad svi iziđu obaviti ono što se mora. Do Ulice branilaca grada smo stigli bez problema, ali smo onda u toj ulici, već nakon stotinjak metara, kod jedne trgovine namještajem blizu Narodnog pozorišta, bili prisiljeni stati i sačekati da prođe jedna naizgled beskrajna kolona UNPROFOR-ovih oklopnih vozila. Kod trgovine kod koje smo stali zatekli smo dvije izrazito dobro odjevene žene, majka i kćerka reklo bi se po izgledu i po njihovome međusobnom odnosu.
- Otkud sad ovi ovoliki, nije valjda opet Mitterrand došao?! - zabrinuto je pitala mlađa, ona za koju bih ja rekao da je kćerka.
- Ma nije, bona, nije valjda ni nas dragi Bog posve zaboravio - umirila ju je starija i ušutkala je pokretom ruke.
Kako je izgledalo da je kolona oklopnih vozila zaista beskrajna, a meni se žurilo jer sam htio iskoristiti optimizam i užurbanost što su se u meni pojavili, krenuo sam Ulicom branilaca grada prema Baščaršiji s namjerom da preko Drvenije ćuprije pređemo na onu stranu i u dvadesetak koraka stignemo do nebodera zvanog Zvijezda u kojem je stanovala gospođa što smo je namjeravali posjetiti. Usput sam se sjetio da je ovaj put i sigurniji jer je Drvenija ipak manje izložena nego čobanija ćuprija, pa sam to i rekao Dubravku praveći se da sam radi toga, na temelju ozbiljnog razmišljanja, krenuo ovim putem. Dvjestotinjak metara dalje mogli smo preći ulicu, a onda smo kroz zadnji ulaz Preporodove pa kroz dvorište susjedne zgrade, gotovo potpuno zaklonjeni, došli do Drvenije ćuprije gdje je opet valjalo trčati, ovaj put pred manje svjedoka.

Gospođa sestra, odnosno Serafina Bilal,stanovala je na sedmom katu nebodera zvanog Zvijezda koji je na vrhu nosio ogromni natpis METALKA. Nakon nedostojanstvenog trčanja kod Parka, manje nedostojanstvenog ali znatno napornijeg jer dužeg preko Drvenije i nepodnošljivo napornog

penjanja do sedmoga kata pokucali smo na njezina vrata s dušom u nosu. Vrata su se odmah otvorila kao da smo najavljeni u taj sat ili kao da nam je kod vrata postavljena zasjeda. I to su se otvorila širom, doslovno raskrilila, otkrivajući ženu srednje visine, oko šezdeset, kratke oštre kose žute kao žito, odjevene u izlizanu trenerku, sa širokim, jako dobroćudnim licem.
- Izvolite - pitala je žena svijetlim glasom kakav bi pristajao znatno mlađoj osobi. Mene, međutim, nije toliko iznenadio njezin glas koliko radost u tom glasu. Ma kako suludo to zvučalo svijetla žena se nama nepoznatima radovala, nesumnjivo i zaista radovala.
- Gospođa Bilal, Serafina Bilal, nju bismo trebali - objasnio je Dubravko trudeći se da djeluje normalno koliko mu je zadihanost dozvoljavala, bez razloga uostalom jer se domaćica ne samo nije bojala nego se kako rekoh radovala nama dvojici.
- Sara. To sam ja. Uđite, izvolite - nasmija se domaćica opet i pokretom ruke potvrdi poziv da uđemo. Kad to ne bi djelovalo kao mistifikacija ili kao naknadno tumačenje svega u vezi sa Sarom i bojenje svega njezinoga ljubavlju prema njoj koja se u meni kasnije pojavila i do današnjeg dana samo raste, kad se, kažem, ne bih bojao toga, rekao bih da na tako jako, tako potpuno otvorena vrata nikad u životu nisam ušao. A zaista je bilo tako, zaista sam već onda tako osjećao i već onda primijetio da se nigdje na svijetu nisam osjaćao dobrodošlim kao tu, u Sarinome malom stanu na sedmom katu nebodera Zvijezda.
Smjestila nas je u kuhinju gdje se sjedjelo na sofi koja neodoljivo podsjeća na tradicionalnu bosansku sečiju, dakle na tapeciranoj klupi izgrađenoj u formi slova U oko tri strane stola, lijevo od vrata. Slična sečija, samo sa tepisima i vunom kljukanim minderom ispod tepiha umjesto kožnog tapecirunga, dominirala je kuhinjom u kojoj sam odrastao, možda sam se zato onako dobro osjetio kako smo sjeli. Na stol je iznijela, u prelijepoj i prevelikoj kristalnoj zdjeli, trešnje koje je prelila s malo vode. Kad sam vidio trešnje okrenuo sam se Dubravku i izjavio da je danas očito dan čudesa, a Sara je na to objasnila da je to s Bistrika, dali joj roditelji njezinih učenika. Nakon toga je iznijela šaku sitno scjeckane suhe trave podbjel, također poklon ljudi s Bistrika, koja se može sasvim pristojno pušiti kad je dobro suha, gotovo kao pravi duhan ako se nađe dovoljno tankog papira za

savijanje. A onda se jako zabrinula što nam nema ponuditi nešto pristojno za piće, pa problem riješila iscijedivši pred nama dvije šake trešanja i to pomiješavši s vodom i to nam ponudila za piće. Nakon toga je napomenula da ona može u komšiluku, gdje imaju plin, napraviti i čaj ako se nama ovaj kao sok ne bi dopao.

A sve to vrijeme je govorila. Bez prestanka se kreće po svijetloj kuhinji, neprimjetno radi i govori, govori, ovija prisutne pravom zavjesom riječi koje zapravo ne trebaju sugovornika o nečemu informirati nego mu samo poručiti da je domaćica tu, posvjedočiti njezinu prisutnost i brigu za goste. Tako je oživjela jedno od najstarijih i najvažnijih mojih iskustava, jedno od onih iskustava oko kojih sam se oblikovao i oko kojih se okupljam, jedno od onih mjesta u meni iz kojih zrače sigurnost i stalnost što me drže uspravnim i onda kad kičma zaprijeti da će otkazati. Jedno od temeljnih i bitnih mojih sjećanja je isto ovako svijetla kuhinja, mala a ipak s dovoljno prostora za mnoge ljude koji su u njoj uvijek boravili, i majka koja govori, govori, govori, pri tome, naizgled usput, radi ono što treba i neprestano se, po potrebi tog rada, kreće sobom ispunjavajući sav slobodni prostor, što svojim glasom što svojim kretanjem. To zapravo i nije sjećanje na neki konkretan događaj, to možda nije ni sjećanje na konkretnu kuhinju u kojoj sam odrastao i naučio ovo malo što znam, to je prije jedna od onih duhovnih slika koje u sebi nosim takoreći oduvijek, kao nešto što je najdublje i neporecivo moje iako je starije od mene, iako je staro koliko kultura što me je oblikovala. Tu sam sliku gledao i to sam iskustvo ponovio bezbroj puta u bezbroj svijetlih kuhinja, s jedinom razlikom da nakon djetinjstva slobodni prostor svojim glasom i pokretima nije ispunjavala majka nego neka druga žena. I bezbroj puta sam ga obnavljao u duhu, svaki put kad sam bio osamljen i uplašen. Sve dotle dok u duhu možeš obnoviti sjećanje na svijetlu kuhinju po kojoj se kreće i u kojoj govori jedna dobra žena ti nisi potpuno izgubljen, sve dotle dok znaš da negdje postoji takva kuhinja i da u njoj ima jedno mjesto za tebe ti nisi potpuno sam. I sve dotle dok su takve kuhinje moguće tvoj svijet je stvaran i ispunjen smislom.

Jesam li tada, u svijetloj kuhinji, ovako duboko i zahvalno zavolio Saru zato što je u meni obnovila sigurnost i stalnost, onda kad u svijetu ni sigurnosti ni

stalnosti nije bilo ni u tragu, onda kad se činilo da za mene više naprosto nema mjesta?
Iz Sarinoga nepovezanog pripovijedanja mogli smo saznati da nam se ona zaista obradovala kao što bi se obradovala svakoj ljudskoj duši koju bi ugledala na svojim vratima. Ona je naime odmah po svome povratku iz škole istjerala Antoniju, svoju kćerku, vani, da udahne čista zraka i vidi malo sunca. "Ona se jadna malko boji, to je strahota, to je grijeh Božiji koliko se ona boji, ona se ni u stan ne usuđuje popeti otkako je sve ovo počelo, sve vrijeme, dan i noć ona sjedi u stubištu u prizemlju i drhti, eno je ublijedila bez svjetla i zraka kao čovječija ribica, pa sam je zato sad natjerala da izađe na sunce kad je ovako mirno neće li joj se vratiti malo boje u obraze, teško ti je čovjeku bez boje, teško svakom a pogotovo mladom", objasnila je Sara to svoje istjerivanje rođene kćerke. Tako se dogodilo da ona, Sara, ostane sama u kući, a ona ne trpi samoću, samoća je njoj gora od bolesti, "od samoće se u njoj otvori nekakva kao rupa u koju malo pomalo propada, kroz koju ona sama otječe i gubi se". Malo kasnije, nasmijala se vlastitoj slici i priznala da joj je opis prilično glup ali da ona eto samoću i sebe u samoći osjeća upravo tako. Eto zato se nama dvojici onako obradovala i zato bi se obradovala svakoj ljudskoj duši osim neprijatelju, svakome ko bi joj se pojavio kao spasilac od samoće.
Ali je njoj inače škola glavni i najbolji spas od samoće, zahvaljujući školi ona je dovoljno rijetko i dovoljno kratko sama da bi svoj život smjela nazvati lijepim, čak i sada u ratu. Svaki dan ona ode do škole, i nedjeljom ide. Istina je da nema učenika, juli je, ljeto je, ne bi ih bilo ni da nije rat, ali ona svejedno ode pogledati kako je, nađe se tamo s roditeljima svojih učenika, zajedno s njima skloni na sigurno ponešto od opreme. Prije dvije godine je Sara ispunila uvjete za penziju, ali su je u školi zamolili da ostane raditi što je ona naravno jedva dočekala. Nema dovoljno nastavnika matematike i fizike, njih teško nađu i elitne škole, a kad bi i kako zamjenu za nju, Saru, našla njezina škola, jedna siromašna škola u siromašnom kvartu u koji ljudi ni u šetnju rado ne idu. Tako je ona ostala raditi i nakon zakonskog roka za penzioniranje, a sada, u ratu, ona je malko i kao direktor ili nešto takvo jer samo njih nekoliko iz nastavničkog kolektiva dolazi u školu. Doduše, ljeto je i rat je, nema nastave pa ni razloga da svi nastavnici dolaze, ali neko ipak

mora dolaziti svaki dan i malo pogledati, malo se potruditi da se sačuva koliko je moguće od onoga što škola posjeduje. A njoj je najzgodnije i najjednostavnije svakodnevno dolaziti jer stanuje sasvim blizu, to je Osnovna škola Ilija Grbić na Bistriku, pa je tako početkom rata nju zapalo da bude malko kao direktor.
Svaki dan ona ode do svoje škole makar na par sati, tamo se vidi s roditeljima svojih učenika, barem s onima što stanuju u neposrednoj blizini, malo porazgovaraju i posavjetuju se, razmijene međusobno ono što imaju i mogu razmjenjivati, ponešto urade da školu sačuvaju u redu, i tako čovjek nije sam i nepotreban. "Zato sam ja ovako odjevena, malko glupo i neprilično", objasnila je Sara pokazujući na izlizanu trenerku. "Nema vode, ne može se prati, nema struje i ne može se ispeglati ono što se mora, a na posao, pogotovo u školu, mora se ići pristojno i uredno odjeven. Zato ja po kući nosam staru Antonijinu trenerku umjesto svoje odjeće."
Kad je na stolu bilo sve što je mogla ponuditi gostima, Serafina se smjestila na stolicu prekopta nas dvojice, ušutila i zagledala se negdje između Dubravkove i moje glave. Dubravko je to shvatio kao poziv da se izjasni, pa se nakašljao i počeo time da joj, Sari, nosimo pozdrave od sestre Anđeline i njezinog muža koji je vole, jako se brinu i spremni su na sve moguće napore da bi je spasili.
- Kako su oni? - upade Sara.
- Računam da su dobro, tako bar sudim po pismu koje sam ja dobio - odgovori Dubravko ne krijući da je zbunjen Sarinom brigom.
- Vi ih niste vidjeli? - pitala je Sara.
- Ja njih ne poznajem - objasni Dubravko sve zbunjeniji - ja samo znam za njih iz pisma koje sam dobio nedavno.
- Tu ste vala na gubitku - nasmija se Sara nervozno - Anđelina je jedna prelijepa žena, ma koliko to nevjerovatno izgledalo kad se pogleda mene ovakvu.
- U tom pismu, koje sam dobio od svog profesora, govori se i o Vašoj sestri i njezinome mužu, o njihovoj brizi za Vas i želji da Vas nekako spasu odavde - pokušavao je Dubravko uhvatiti nit i doći do razloga naše posjete.
- To njoj prešlo u naviku da mene spašava - nasmija se Sara opet, a onda objasni: - Anđelina je mene već jednom spasila, ovolike smo bile.

To se dogodilo kad sam ja bila drugi a Anđelina šesti razred, uze pripovijedati Sara ni od koga zamoljena, stalno s onom nervozom koja se pojavila kako je Dubravko spomenuo njezinu sestru iz Zagreba, sad već više i ne krijući da zapravo nastoji spriječiti ili bar odgododiti izgovaranje stvarnog razloga naše posjete kojeg se očigledno boji. To je dakle moralo biti 1938. godine. Oni su tada stanovali u Zagrebačkoj ulici, u jednoj od onih austrijskih zgrada odmah ispod Vrbanje mosta što su sada vjerovatno na prvoj liniji, a njih dvije su išle u školu na drugu stranu rijeke, u tada upravo novootvorenu školu pored Marindvorske zgrade i Crkve sv. Josipa. U to je vrijeme botanički vrt iza Zemaljskog muzeja bio potpuno zapušten, kao uostalom i Muzej sam, gotovo podivljao, tako da su ga i odrasli zaobilazili i u njega zalazili jedino ako se mora. Sara je ipak gotovo svakodnevno odlazila tamo nakon nastave, lutala zaraslim stazama koje su se jedva još razaznavale, zagledala drveće i trave kakvih nigdje više nema, zavlačila se u grmove i ostajala tamo sakrivena upoznajući pri tome neusporedivo uzbuđenje koje nevidljivost i nestajanje nose sa sobom. Lutala bi po podivljalom vrtu iza ogromne prelijepe zgrade Muzeja, bivala bi nevidljiva i nestajala u ogromnoj travi ili u nepreglednom grmu, sakrivala se, zaustavljala dah i osluškivala, dok ne bi u kasno popodne vidjela veću grupu djece kako dolazi iz pravca škole. Po tome je znala da je sigurno završena nastava i njezinoj velikoj sestri, pa je i njoj krajnje vrijeme da krene kući.

Velika sestra Anđelina ju je nekoliko puta upozorila da ne bi trebala odlaziti u botanički vrt i lunjati tamo, svega u onom čestaru ima, možda i zmija. I dječaci njihovih godina boje se odlaziti tamo, a kamo li djevojčice, i odrasli izbjegavaju zalaziti u vrt, Bog sami zna šta će se o njoj, Sari, pričati primijeti li se da odlazi u vrt i satima luta po onoj prašumi. Sara je već tada jako voljela svoju sestru i divila se njezinoj pameti, ali je nije poslušala u vezi sa vrtom. Ne zna ni dan-danas zašto nije, kao što nikada nije znala zašto uopće odlazi u botanički

vrt. To jest, znala je ona, slutila je zašto tako uporno odlazi u vrt u kojem je i njoj strašno, ali te razloge nije mogla nikome reći jer je sve to malko suludo. Zapravo, ona sada misli da je suludo, sada ne zna zašto je odlazila i ništa u cijeloj priči ne razumije, a onda, dobro se sjeća, odlazila je kad bi u sebi osjetila poziv. Da, nju je zvalo iz botaničkog vrta, neko ili nešto nevidljivo ili

sakriveno u grmu duboko, duboko, kao i ona , zvalo ju je glasom koji je ona u sebi jasno čula i kojemu se nije mogla oduprijeti. Zato je odlazila i protiv Andjelinine volje, odlazila je kao da mora otići i odlazila bi sigurno i protiv vlastite volje, odlazila je i pored bojazni koju je osjećala pred onim mjestom, odlazila je zato što se tome i takvom pozivu ne treba i ne može oduprijeti.
Najljepše i najuzbudljivije mjesto u cijelome vrtu bio je jedan nasuti brijeg s malom barom i par stijena u podnožju. Na vrhu brijega su rasla tri ogromna cvijeta kojima ni do danas nije saznala pravo ime (iskreno govoreći, ne bi ni pristala saznati, ni da joj je neko pokušao reći kako se onaj cvijet službeno zove ne bi ga pristala čuti jer za nju on ima svoje jedino istinito ime). To ustvari nije normalni cvijet ali se ne može nazvati ni grmom jer nema ničega drvenog; to izraste do visine jednoga velikog grma, recimo kao solidan jorgovan ili zoha, i izgleda otprilike tako, najprije kao zoha. Tri-četiri stabljike visine omanje zohe čine jedan taj kao grm, a svaka od njih na vrhu nosi po jedan ogroman bijeli cvijet veličine pristojne pogače, zapravo cvast sastavljenu od bezbroja sitnih bijelih cvjetova gotovo priljubljenih jedan uz drugoga. Taj cvijet, taj grm, ili šta već, Sara je zvala svatovi, valjda zbog prečiste i prelijepe bijele boje njegovih ogromnih cvjetova, zbog tog obilja bijele boje kojeg nema ni na dobro rascvaloj zohi. Tri su takva grma, neposredno jedan uz drugi, rasla na vrhu njezina omiljenog brijega i ona se, kad god je potreba za nestajanjem u njoj bila veoma jaka, sakrivala gore, među svatove, i primirivala se u tišini koja je tada postajala potpuna, zaista savršena. Mirovala bi tako, sakrivena zelenim gustim stabljikama koje su se dizale prema nebu dokle joj pogled seže, a onda tu, na kraju pogleda, vidjela je prebijele cvjetove koji ovako, gledani odozdo, izgledaju kao svatovske kape. Mirovala bi tako dokle god je mogla izdržati, osjećala kako je prelijepo nevidljiva i radovala se tome.
Jednom je, krajem maja, shvatila da su to njezini svatovi. To je objasnilo zašto se cvijeće tako zove, to je objasnilo pozive koje je u sebi čula i kojima se nije mogla oduprijeti, sve je to objasnilo. Dan je bio prekrasan, topal i svijetao, svatovi su se blago njihali, valjda od jahanja, dobra tišina carevala je svijetom potpuno, a ona je, Sara, radosna i nevidljiva, mirovala usred svega toga.

Tako je valjda zaspala. Roditelji su se u neko doba malko zabrinuli što je nema, ispitivali Anđelinu koja je najprije rekla da ne zna a onda savladala svoj strah i otišla u botanički vrt da je nađe. Ali nije uspjela zaći dublje u vrt jer je strah bio prevelik, pa se rasplakala i pobjegla nazad kući. Kod kuće je morala priznati roditeljima da ih je slagala i ispričati o Sarinim odlascima u vrt. Tada su sve troje, roditelji i uplakana Anđelina, ponovo krenuli u Sarin vrt da je traže i dobro su se namučili dok su je našli onako usnulu i sakrivenu svatovima sa svih strana.

Ubrzo nakon ovog slučaja, prije kraja školske godine, preselili su u Kulovića ulicu, u stan u kojem su joj roditelji živjeli do svoje smrti. Sa stanom je Sara promijenila i školu i puteve kojima se kreće. S tom promjenom se oslobodila onoga glasa što poziva u botanički vrt i na radosno nestajanje, oslobodila se potrebe da tamo ide i oslobodila se sjećanja na cijelu onu epizodu. Od svega je ostala samo činjenica da joj je Anđelina spasila život i ostalo je, duboko u njoj, osjećanje kojega se nikad nije oslobodila, koje je evo i sada u njoj tiho prisutno - da je onda, u podivljalom vrtu, u zelenom grmu pod bijelim cvjetovima, proslavila udaju koja se nikada i ni pod kojim uvjetima neće razvrgnuti.

Dubravko je nekoliko puta tokom Sarinog pripovijedanja uhvatio moj pogled i znakovima izražavao svoju krajnju zbunjenost. Te sam znakove shvatio kao pitanje šta da radimo, ali mu nisam mogao pomoći jer sam i ja bio totalno zbunjen. Bilo mi je savršeno jasno da nas Sara svojim brbljanjem zapravo nastoji spriječiti da kažemo zašto smo došli, toliko sam do tog momenta o njoj mogao shvatiti, ali mi ni u malome mozgu nije padao niti jedan jedini razlog da takvo nešto radi. Nakon tri minute mi je naime bilo jasno da Sara spada u one hrabre ljude koji ne znaju sakrivati ili, još prije, u one rijetke koji imaju šta dati i rado daju, daju sve zamislivo pa i vlastite tajne i strahove, pa zato ne mogu bilo šta sakriti (u skučenim vremenima, kakvo je ovo naše, skučeni ljudi kakvi smo mi većinom, govore o takvim ljudima s izvjesnom podrugljivom nelagodom, gotovo sa prezirom, nazivajući ih ljudima bez tajne, jer nisu u stanju pojmiti njihovu vrijednost). I sada sam siguran da je moja prva ocjena bila ispravna i da je Sara spadala u one dragocjene ljude koji se ne znaju nadmudrivati pa njihovu namjeru da budu "lukavi" sugovornik primijeti takoreći prije nego se oni na tu "lukavost" odluče. Tako

sam i ja ovo Sarino "lukavstvo" primijetio vjerovatno prije nego je i njoj samoj bilo jasno šta radi, ali nisam uspijevao smisliti zašto bi bilo ko na svijetu to radio. Nije to i ne može biti želja da nas zadrži do kćerkina povratka da ne bi ostala sama, ne bi ona bila ovako nervozna da se o tome radi, ne bi ovako nervozno, gotovo agresivno prekidala sugovornika u pola riječi. Ali zašto? Kakve štete može za nju biti od toga da sazna šta mi hoćemo? Mi je ni na šta ne tjeramo, ništa joj ne namećemo, najgore što joj se može desiti jeste da čuje od nas nešto neugodno.
Shvativši valjda da s moje strane ne može ocekivati pomoć, a proniknuvši Sarinu "lukavu taktiku" kad i ja, Dubravko je počeo govoriti gromkim glasom onog momenta kad je Sara dovršila svoju priču o svatovima. Na par Sarinih pokušaja da mu se ubaci u riječ dizao je glas i počinjao gotovo vikati, uporno govoreći dalje, brzo koliko je mogao, dok nije uglavnom ispričao ono što je imao. A Sara se, nakon par pokušaja da se posluži već isprobanim lukavstvom, umirila i koncentrirano slušala, pomirena sa sudbinom. Kad je Dubravko završio, skrenula je pogled na mene i šutke me gledala sve dok ja nisam gestom pokazao da ne namjeravam govoriti. Onda je oborila pogled, gledala neko vrijeme ravno preda se, pa se obratila Dubravku.
- Sad bih ja trebala kao nešto odgovoriti?
- Ne morate, naravno - uzbuđeno se uze braniti Dubravko koji je očito osjetio, isto kao ja, nešto ne baš dobro u njezinome glasu, a tome se nije veselio kao ni ja jer mu se očito Sara dopala. - Imate Vi još vremena da razmislite, saberete se, nema nikakva razloga da žurite s bilo kakvim odgovorom, ja ionako moram još nekoliko puta razgovarati o svemu s gospodinom Baričem...
- Mogu ja i odmah - nudila je Sara uporno.
- Zaista možete razmisliti, to sve ionako ne može ići jako brzo - govorio je Dubravko. - Mi možemo, naravno, ubrzati onoliko koliko je do nas ako se Vama jako žuri, ali mi ipak ne možemo bitno utjecati, zato je u biti svejedno i zato nema nikakva razloga da Vi odgovarate već sada...
- Ne idem ja nikuda - izgovori Sara mirno i tvrdo prekidajući Dubravka prilično bezobzirno, kako se od nje ne bi očekivalo.
Bio sam šokiran, ne Sarinom odlukom koja mi je bila jasna iz pitanja treba li ona Dubravku nešto odgovoriti, nego njezinim glasom, onom tvrdoćom koja

je zazvučala u njezinom glasu koja mi je i danas nespojiva sa Sarom, onim gotovo metalnim odjekom u glasu koji trenutak ranije ne bih mogao s njom povezati. Kratko sam pogledao Dubravka i gotovo glasno se nasmijao izrazu njegovog lica s ovješenom donjom vilicom koja je najbolje što je moguće pokazivala svu njegovu beznadežnu zbunjenost onim što nam se ovdje dogodilo u kratkom vremenu što smo ga kod Sare proveli.
Ona je nama duboko zahvalna za trud, nastavila je Sara nakon kratke šutnje, bez onog metalnog prizvuka u glasu. Zahvalna je i nepoznatome gospodinu Bariću, zahvalna je svima koji su se bilo kako potrudili oko nje ili su barem bili spremni potruditi se. Zna ona to cijeniti i sigurno će znati svakome od nas pokazati svoju zahvalnost ako joj se za to pruži prilika, iako ona, naravno, želi da joj se ta prilika ne pruži po cijenu naše sreće i našeg dobra. A što se tiče njezine sestre Anđeline... Danima bi ona mogla pripovijedati o svojoj sestri i o njihovom sestrinskom odnosu koji je zaista nešto izuzetno, danima bi bez predaha pripovijedala i ne bi rekla ni dio onoga što osjeća i što bi trebalo, što bi se moralo reći. To je jedan odnos bez kraja i dna. One se stvarno vole i uvijek su se voljele, ma koliko to bilo rijetko među sestrama, pogotovo ako je, kao kod njih dviju, odnos među dvjema sestrama gotovo karikaturalno u korist jedne od njih. Odnos među njima dvjema je takav u korist Anđeline koja je lijepa, pametna, uspješna, spretna, omiljena i otmjena. A možda je upravo zato, recimo zato što zbog tako izrazitog nesrazmjera među njima nije moglo biti konkurencije pa ni same usporedbe među njima, od malih nogu do danas njihov međusobni odnos obilježavala prije svega iskrena ljubav. Zaista oduvijek, odnosno otkako se Sara sjeća sebe, a pogotovo otkako Anđelina živi u Zagrebu pa je tu još i želja da se vide i radost zbog susreta kad se opet vide. Ne bi ona rekla da se od tada, od Anđelinina odlaska u Zagreb, njihova ljubav pojačala, ali se jeste nekako pročistila, umirila, sazrela, valjda zato što su njih dvije ljudski sazrele.
Treba li dakle njoj objašnjavati koliko se Anđelina brine dok joj je sestra u napadnutom i stalno razaranom Sarajevu i treba li ona bilo kome objašnjavati koliko teško njoj pada što će se ta sestrina briga nastaviti zbog njezine odluke da ostane ovdje? Prelijepo je to što se toliko ljudi diglo da nju spase, ali je najljepše i najvažnije da je Anđelinina ljubav pokrenula sve te ljude. Svijest o tome, sjećanje na ovaj razgovor, uljepšat će joj i uljepšavati stalno iznova,

dane što su joj još preostali. Kad god joj bude trebalo ljubavi i ljepote sjetit će se ove naše posjete koju je Anđelina pokrenula iz Zagreba da njezina mala sestra ne bude sama u ovo lijepo popodne. Zahvaljujući ovome danu bit će joj mnogo lakše trpjeti ono što je u budućnosti bude snalazilo, a nas moli da Anđelini, kad se vidimo u Zagrebu, ispričamo koliko je ona, Sara, bila zahvalna i ganuta.
Na to je ustala, bez najave i bez najsitnijeg znaka da bi to trebalo uslijediti, i tako nam dala na znanje da je posjeta završena.
Dubravko i ja smo se zbunjeno pogledali.Ovakav jedan govor - koncentriran, korektan, odmjereno patetičan i pun nekakve objektivne ispravnosti mogao bi se očekivati od profesora psihologije ali ne od one drage žene što nam je otvorila vrata. Pa sve te ispravnosti izgovorene mirno, škrto, bez pokreta i predaha, bez promjene tona i bez najsitnijeg pokreta lica. Kao izvještaj o temi koja te se ne tiče. Ne znam zašto i ne znam kome je trebao ovaj govor, ne znam šta je Sara njime htjela i ne znam kome ga je uputila, ali znam, pouzdano znam, da joj nije došao ravno iz srca. Ali se ovdje, za sada, nije dalo uraditi ili saznati ništa više jer je Sara odlučno išla prema vratima.
Već se bilo gotovo smrklo,moralo je biti blizu devet. Iako sam znao da mi je žena izludjela od brige nismo krenuli kraćim putem preko čobanije ćuprije nego nazad do Drvenije, pa nadolje, Ulicom branilaca grada, Mis Irbinom, pa kroz mali park do Higijenskog zavoda i neugodnog raskršća preko kojega su i oni najželjniji smrti bar malo ubrzavali korak. Zašto smo krenuli tuda ako je već gotovo mrak i snajperi nas jedva mogu naslutiti? Pa i da nije mrak, da se još uvijek dobro vidi, nema bitne razlike u sigurnosti između zaobilaznog puta kojim smo krenuli i onoga dvaput kraćeg kojim smo mogli krenuti i kojim se normalno ide - oba su podjednako izložena i podjedanko opasna. To mi je palo na um kad smo već prelazili Drveniju i kad je bilo kasno za povratak na kraći put, ali tada nisam našao zadovoljavajući odgovor. (Sada mislim da smo preko Drvenije krenuli zato što smo taj put već jednom prešli tako da nam se on činio poznatim i zato manje opasnim. Uza sve druge dobre strane koje ima, ponavljanje je dragocjeno i zato što stvara osjećanje sigurnosti.) Kratko nakon što smo prešli Drveniju i Dubravko je došao do sebe pa je, odmah iza Prve gimnazije, stao i upitno raširio ruke.

- Vidje li ti, molim te, ovoga? Kako bi ti objasnio ovo što nam se dogodi, ima li tome uopće objašnjenja?
- Sigurno ima, samo što ga ja nemam. A ne znam bi li bilo pametno u ovom momentu i tražiti neka objašnjenja, ne znam ne bismo li tek tada izgubili mogućnost da razumijemo šta se dogodilo - pametovao sam ja bez stvarne potrebe da nešto kažem, iz puke želje da govorim.
- Ma briga mene za objašnjenja i za razumijevanje - ljutito je odmahnuo Dubravko. - Mene zanima šta ja da radim. Ova baba je moj bijeli miš, čovječe, utoliko ona mene zanima i samo toliko. Ona je uvjet mog izlaska i ako naglo ne smislim nešto ostadoh ja bez doktorata, osuđen da ovdje s tobom pijem pivo do kraja vremena.
- Ja bih mogao i razumjeti da ona odbija odlazak - pametovao sam ja uporno dalje - ona je već starija žena, a stari ljudi se vezuju za mjesta, za stvari, za određeni pogled kroz prozor. Kao psi ili još jače ako postoji jače. Osim toga, ona ovdje ima svoje mjesto i svoje dostojanstvo, a tamo ne bi imala ni jedno ni drugo. Prirodno je dakle da ona ne želi ići. Ali zašto to ne kaže normalno i jednostavno, zašto je košta onoliko muke i truda, nervoze i nekakvog straha, da kaže nešto toliko prirodno? "Hvala, gospodo, potresena sam ali ne bih" i sve je gotovo, čisto i u redu. Umjesto toga ona brblja, pripovijeda dirljive uspomene, a na kraju drži predavanje i trudi se da tim predavanjem zadovolji nekog strogog suca, nekog odsutnog ali njoj dobro poznatog. Možda upravo dragu sestru Anđelinu s kojom stvari sigurno nisu tako jednostavne kako je ona nama predstavila.Previše je ona naglašavala da se njih dvije vole, i to se vole beskrajno, prekrasno, oduvijek i zauvijek. Ne znam, mislim da bi ovo mogla biti i Sarina pobuna.
- Milost!- zavika Dubravko i stade s rukama uzdignutim prema gore. - Shvati, čovječe, da me ne zanima, ni ako se protiv mene pobunila ne zanima me, ni ako se radi mene buni ne zanima me. Jedino što me u vezi s njom zanima jeste da ona ne ide, a upravo je ona argument kod Barića. Dalje me zanima šta ja trebam poduzeti da bi Barić omogući naš izlazak i ako ona ne ide. To je sve što me zanima, trenutno je Barić moje jedino pitanje i sve moje teme.
- Druga stvar koja mi nikako nije jasna - mudrovao sam ja nepomućeno dalje - jeste njezina nespremnost da joj kćerka iziđe. Ljudski gledano, sasvim je

jasno zašto ona ne želi ići. Ali ljudski ili bilo kako drugačije gledano, jedino je moguće da ona i želi i bori se za to da joj kćerka iziđe. Nema tog roditelja koji ne bi dao sve na svijetu da svoje dijete izvuče iz ovoga ovdje, a ona je očigledno dobar roditelj. Pa ipak nije ni spomenula mogućnost da mala krene s tobom. Zašto? Koliko sam razumio, ona uopće nije tako mlada i nesposobna da se brine o sebi, a osim toga imala bi utočište kod bliskih rođaka. O čemu se ovdje radi? šta je u pozadini Sarine nespremnosti da joj se kćerka spasi odavde? Ko mi objasni ove dvije stvari, vjerovat ću da dobro poznaje ljudsku dušu.
- A vidi, stvarno, to sam i ja primijetio,ali sam onda na to zaboravio u svojim mukama. U redu je da luda baba neće, slažem se s tobom, ali da ne želi spasiti djevojku...Ne razumijem, iako me i ne zanima - složi se Dubravko.
- Ali je istina i to da je tvoj prijatelj Barić naša bitna tema, od njega u krajnjoj liniji zavisi hoće li mi žena izići.
- Dobro si se sjetio - podrugnu se Dubravko.- Daj da vidimo šta i kako.
Dogovorili smo se da on koliko sutra još jednom posjeti Barića i pokuša ostaviti dojam kako je veoma blizak, gotovo u prijateljskom odnosu, sa znamenitim bratom iz Zagreba od kojega Bariću tako očigledno staje dah. Ako bi sudbonosni Barić to povjerovao, Sarino odbijanje da ide bilo bi za nas bez posljedica i bez značenja jer je Barićeva ljubav naravno upućena velikome bratu i samo njemu. Ja ću za to vrijeme vidjeti kakvi su izgledi da od svojih prijatelja svećenika dobijemo neophodne krštenice za ono dvoje koji za sada izlaze, dakle za moju ženu i za Dubravka. "Spomeni ti kod svećenika i malu Antoniju, pa i Saru, za svaki slučaj, nikad se ne zna", napomenu Dubravko prije nego ćemo se rastati. On je otišao niz Turhanija ulicu, a ja sam nastavio prema svojoj kući.
Kad sam došao do kuće haustor je već bio zatvoren pa sam cijelu malu vječnost morao udarati po vratima da bi me dežurni čuo i otvorio mi. Tih desetak minuta pred vratima vjerovatno mi ne bi izgledali kao vječnost da se iz pravca Vogošće nisu čuli nizovi eksplozija koji će se sigurno uskoro približiti centru. Zbog njih mi je to vrijeme pred vratima bilo prava mala vječnost kojom je počela još jedna u nizu noći što su mi suđene.

3. PRIČA O VRATIMA

"Uvijek sam mislio da se karakter jednog čovjeka savršeno jasno pokazuje u načinu na koji otvara vrata, pogotovo u načinu na koji otvara nenajavljenim gostima i nepoznatim ljudima. Jedno vrijeme sam se čak bavio mišlju da napravim jednu klasifikaciju ljudskih karakternih tipova prema načinima otvaranja vrata i da tačnost te moje klasifikacije pokažem na primjerima iz književnosti, ali u ostvarenju te namjere nisam predaleko dogurao jer se ljudi u književnosti premalo posjećuju tako da se, u skladu s tim, i premalo vrata otvara. Svejedno i dalje mislim da bi jedna klasifikacija prema tome kako ljudi otvaraju vrata bila bolja od one koju su meni ukucavali u glavu na nastavi psihologije, s kolericima i flegmaticima koji su kolerici i flegmatici naprosto ili po sebi. Ako ni zbog čega drugoga, ova bi moja klasifikacija bila bolja zato što jedna klasifikacija karakternih tipova prema načinu otvaranja vrata mora voditi računa o neraskidivoj povezanosti karaktera i sudbine, a time bi se izbjegla temeljna greška one klasične klasifikacije koju ja znam i ne volim.

Takva klasifikacija bi bila od velike pomoći trgovačkim putnicima, inkasatorima, policajcima, prodavačima pretplata, prosjacima i svim drugim ljudima koji su profesionalno ili karakterom obavezani zvoniti na vratima nepoznatih ljudi. Ako si upoznat s tim kako se koji karakterni tip ponaša pri otvaranju vrata (a dobro si upoznat zahvaljujući ovoj mojoj klasifikaciji) ti gotovo pouzdano znaš ko stoji s one strane vrata na koja si pozvonio prije nego si ga vidio i s njim razmijenio jednu jedinu riječ, a to ti omogućuje da prvu rečenicu, koja je kako znamo uvijek i u svemu najvažnija, prilagodiš karakternom tipu onoga ko će ti otvoriti a trenutno stoji s one strane. Time što si svoju prvu rečenicu prilagodio njemu, ti si sebi omogućio da se dobro predstaviš i dobro se plasiraš u njegovim očima, a time si došao na pola puta do uspjeha. Zato bi ova moja klasifikacija bila nezaobilazan dio svakoga stručnog priručnika za profesije koje se upražnjavaju pred tuđim vratima.

Tako, naprimjer, on viri kroz špijunku na svojim vratima pred kojima ti stojiš. Viri i ti si opazio da viri, a pravi se da ga nema. Onda zaklopi špijunku i razmisli, pa odluči da ga ipak ima kod kuće te se muklim glasom raspituje

iznutra ko si ti i šta hoćeš. Ako tako radi ti znaš da je unutra jedna stara žena koja živi sama i znaš da je sve u redu (stara žena koja živi sama a razdragano otvara nepoznatim tipovima sigurno nije u redu, ili po glavi ili po životu koji je proživjela). Ako sve to radi a nije stara žena, ti znaš da imaš posla s ljudskim stvorenjem koje će se kad tad odati trgovini bilo koje vrste i u tom poslu propasti. Zato bismo takve ljude mogli svrstati u trgovački karakterni tip. Oni o sebi jako dobro misle i vjeruju da su zaslužili sve bolje od onoga što su dobili, pa i jedan malo bolji svijet kao mjesto boravka. Zbog tog uvjerenja koje vremenom postane osjećanje (ako redoslijed nije obrnut, ako naime uvjerenje nije poteklo iz osjećanja, ako dakle oni nisu najprije osjećali da su bolji od svijeta koji ih je zapao pa onda našli i racionalne dokaze za to) oni povjeruju da su ugroženi jer će im se nedostojni svijet prije ili kasnije osvetiti za njihovu superiornost. Zato se oni već od ulaska u zrelo životno doba pripremaju za taj "konačni obračun" sa svijetom, zato se kod njih već u mladosti mogu primijetiti nepovjerljivost i sumnjičavost, zato se oni naprosto ne znaju opustiti jer su stalno zabavljeni "strategijama odbrane" kako bi oni rekli. I tako, budući da stalno razvijaju te svoje "strategije odbrane" oni se tako dobro pripreme da za svaku zamislivu životnu situaciju smisle jedan potez viška. Zbog tog poteza viška oni izgube svoj "konačni obračun" sa svijetom, zbog tog poteza viška oni propadnu u pokušaju da trguju sa životom, zbog tog poteza oni otvore i tebi.

Ako izostane virenje kroz špijunku a ostalo je veoma slično opisanome ponašanju trgovačkog tipa, jasno ti je da iza vrata na koja si pozvonio stoji pripadnik lihvarskog tipa. Ako se dakle ne pokreće poklopac na špijunki, ako s one strane vrata niko ništa ne pita i sve izgleda kao da unutra nikog nema, a jedva uhvatljivi zvukovi kakvi nastaju kad neko nenamjerno strugne cipelom po podu (nije u predsoblju uključio svjetlo da se ne bi odao) ili se nasloni rukom na vrata, ako takvi zvukovi odaju da se neko s one strane pritajio, ako stojiš, rekoh, pred vratima a to se događa, znaj da je unutra jedan od onih ljudi koje kod Dostojevskoga njihovi bližnji s pravom iako bez razloga ubijaju sjekirom, a u stvarnosti ih svi mi uzalud izbjegavamo. Po vanjskim manifestacijama je ovaj karakterni tip veoma blizak tipu trgovca, ali mu je u biti gotovo suprotan: lihvar je oprezan a ne sumnjičav, on se lukavstvom brani od svijeta jer je nesiguran i boji se da je on tako mali preslab za jedan

tako ogroman svijet, on je nezadovoljan sobom i zabrinut nad svojim slabostima toliko da i ne stigne pomisliti kako je zaslužio neki bolji svijet. On se muha iza zatvorenih vrata, otpuhuje i dovija se kako odgonetnuti ko mu je pozvonio jer nije siguran da ima adekvatan odgovor na izazov koji mu stoji pred vratima. Ali i on na kraju uvijek otvori jer nije dovoljno skeptičan (može li se u ovom svijetu uopće biti dovoljno skeptičan - to su bojim se samo oni što su izbjegli da se rode), otvori i shvati da je opet prevaren i to dvostruko. Prvo, prevaren je jer je njegovo čekanje bilo mnogo gore od tvoga i, drugo, prevaren je jer nešto očekuje od tebe a morao bi znati da nema te posjete i tog posjetioca koji pristojnu čovjeku mogu donijeti neko istinsko dobro.

Lihvari su mi zbog njihovog straha pred svijetom i svim onim što na svijetu postoji jako odvratni, ali su mi ipak mnogo manje odvratni od ljudi koji mi liče na mene. To su oni tipovi što su davno od svega odustali a uporno se prave da se još uvijek oko koječega trude (time uspiju prevariti jedino sebe ali oni to, naravno,ne uspijevaju ili odbijaju primijetiti). To su oni tipovi s kojima pristojni ljudi ni u ludilu ne telefoniraju jer on najprije pusti da telefon beskrajno dugo zvoni prije nego podigne slušalicu a onda opet pusti cijelu jednu praznu vječnost da protekne između dizanja slušalice i njegovoga jedva čujnog "halo". Ako si takvome jednom pozvonio na vrata,deset puta ćeš odustati od onoga što si namjeravao i zbog čega si, uostalom, pozvonio, ako svoje namjere nisi zaboravio čekajući da ti on otvori. On ne gleda kroz špijunku i ne muha se iza vrata trudeći se da bude nečujan, on ne othukuje negdje u pozadini i ne smišlja "strategije" da se odbrani od tebe - on naprosto odgađa jer smatra (vraga "smatra", on osjeća!, on zna!) da je čista dobit svaka sekunda u kojoj mu se ne dogodi ništa pa ni susret s tobom. On se, nesretnik, rodio s ogromnim manjkom vitalne energije i bez imalo povjerenja u svijet, a onda vremenom uvidio da će mnogo ugodnije boraviti na svijetu uspije li te svoje hendikepe pripisati stvarnosti samoj. Taj lukavi naum on pokušava izvesti mudrujući o tome kako su svi blagoslovi ponuđeni nam u ovom svijetu, od hrane i kretanja do ljubavi i sna jako opasni za nas jer u krajnjoj liniji, kako god okreneš, oni vode u bolest i smrt kojima naš boravak ovdje završava. On je dakle jedan umorni sivi gnjavator koji malkice radosti ima jedino od onih susreta što ih je uspio

izbjeći i od onoga što mu se nije dogodilo. Zbog takvih tipova treba biti uporan i zvoniti barem tri puta, zvoniti sve dok ga se ne natjera da otvori. Za to treba vremena, ali to treba učiniti.
čista suprotnost ovome je takozvani agresivni tip koji otvori neobično brzo, takoreći čim si pozvonio, i to otvori naglo, jednim kratkim trzajem, ali samo onoliko koliko mu treba da uglavi lice između vrata i dovratka i strogo te upita "šta treba?" Svaki put, ali doslovno svaki put, kad ti takav jedan otvori vrata krivo ćeš povjerovati da su zakačena lancem i da onaj trzaj s kojim su se zaustavila dolazi otuda što je lanac, naglo zategnut do kraja, cimnuo vrata i tako ih zaustavio. Krivo i po milioniti put krivo! Taj tip uopće ne stavlja lanac, on se ne brani od svijeta nego ga,naprotiv, napada. A trzaj s kojim su se vrata zaustavila nakon što su se otvorila tačno za širinu glave dolazi otuda što je on jednim trzajem odvojio vrata od dovratka i drugim trzajem ih zaustavio kad su se otvorila koliko njemu treba. On je to tako uradio jer on sve tako radi, on je u svemu kratak i efikasan. On takoreći naprosto trza. On zato i pita "šta treba?", a ne recimo "Ko ste Vi?" ili nešto slično. Briga njega ko si ti i ko sam ja, on se ne pita ni ko je on sam, njemu je samo do toga da stvar bude urađena i to što prije. Njegovo užurbano pitanje, naizgled nervozno otvaranje vrata, otvor koji ti dozvoljava da vidiš samo njegovo lice, sve to te čini radoznalim i ti se počneš doslovno boriti da nekako prodreš unutra. A u svojoj gluposti ili naivnosti ne znaš, to jest potpuno zaboraviš, da te unutra čeka upravo taj čovjek što ti je otvorio, čovjek koji uvijek tačno zna šta hoće i kako najlakše postići to što hoće, dakle jedan od onih besmislenih uspješnih ljudi za koje je malo reći da su dosadni jer su oni dosada sama.
Lanac na vrata ne stavljaju ni pripadnici karakternog tipa srdačnih ljudi koji također otvore odmah, gotovo prije nego nego zamre zvuk zvona. Ali oni otvore jako široko, u pravilu toliko da vrata stoje okomito u odnosu na zid, stanu usred otvora i obrate ti se. Pri tom desnom rukom drže vrata a lijevu drže spremnu da te njezinim pokretom pozovu unutra jer su oni srdačni ljudi, dakle ljudi koji su takoreći rođeni da svakoga pozivaju unutra i tako na kraju budu obavezno prevareni. To što te tvoj srdačni domaćin nije pozvao unutra prije nego te je uopće oslovio nema međutim mnogo veze s prevarom kojoj je on prošli put bio žrtva, tom tipu pripadaju izrazito karakterni ljudi a karakteran čovjek ne uspijeva naučiti stvari koje su protiv njegova karaktera,

a nepovjerenje u svijet i njegove pojave bilo bi, zar ne, izrazito protiv njegova karaktera. On te nije odmah pozvao unutra zato što je on taktičan i lijepo odgojen, a kao takav on zna da ne smije nuditi a pogotovo činiti ljubaznosti za koje nije zamoljen. Zato on čeka s pozivom dok ti ne kažeš ili pokažeš da bi želio ući.
Po tome se srdačni tip bitno razlikuje od razdraganog. Razdragani tip,naime, nema takta i naprosto se ne d‰ odgojiti, on se siromah toliko raduje životu da naprosto zaboravi kako na svijeta ima i zla, tako se on raduje čak i posjetiocima, jednako najavljenim i nenajavljenim. On vrata otvara širom i ispušta ih iz ruke tako da ona često udare u zid ako u podu nije ugrađen onaj gumeni čep što im ne dozvoljava da se otvore preko propisane mjere. On ne čeka ništa, on te odmah pozove da uđeš jer se on i tebi raduje. Oni su krasni, oni su čista radost u očima onih ljudi koji ih mogu podnijeti."
Sve ove besmislice ispričao sam svojoj ženi kao uvod u opširnu priču o poznanstvu sa Sarom. One su trebale malo zabaviti moju ženu koja je još jednom uspjela postići nemoguće, ovaj put se uspjela usred vrelog jula upravo zvjerski prehladiti, toliko da cijeli dan nije mogla ustati iscrpljena kašljem i temperaturom, a trebale su usput, iskreno govoreći, i meni poslužiti da se malo pravim važan jer sam bio uvjeren kako je Sara potpuno potvrdila moju teoriju o vratima. Ali se nisam stigao napraviti važan, prije nego sam ustvrdio bilo šta na naša vrata je zakucala upravo Sara o kojoj sam htio pripovijedati. Posjetila nas je prekosutradan po našem upoznavanju.
Sara kojoj sam ja otvorio vrata nije se mogla ni usporediti s onom koja je meni otvorila prije dva dana. Ni traga onoj blagoslovljenoj vedrini što ozari svakoga ko makar pogleda dobru ženu, nema ni one tvrde koncentriranosti s kojom je ispratila Dubravka i mene, nema one snage koja je isijavala iz izraza lica, iz svakog pokreta, iz glasa. Ovo preda mnom je jedna rastresena, umorna žena koja ne zna šta bi htjela i ne zna kako bi se odbranila od onoga što sigurno ne bi, jedna sirotica kojoj je sasvim jasno jedino to da ne bi htjela biti ovdje. Ja ne znam da li se to "ovdje" odnosi i na Sarinu kožu, ali mislim da se odnosi prije svega na nju, iako vjerovatno vrijedi i za cijeli grad ili bar još neka mjesta u njemu, a za naš stan vrijedi ne možda i ne vjerovatno nego sasvim sigurno i sasvim očigledno. Ne, ne može biti sumnje da ona ne bi htjela biti ovdje, kod nas. Najprije se skanjivala da uđe a onda je, kad je već

ušla, odbila i samu pomisao na to da sjedne, zapali ili nešto popije. Time je najzad izazvala jedan preglupi incident koji je, uostalom, mnogo teže pao njoj nego nama i tako dodatno pogoršao njezinu situaciju i do neizdržljivosti pojačao njezinu nervozu.
Ona naime nije htjela sjesti a ja sam je, po logici stvari, morao upoznati sa H. koja je, kako rekoh, ležala iscrpljena višednevnim kašljem, kihanjem i temperaturama. Kod upoznavanja je Sara pružila ruku, sve onako stojeći, tako da je H. mogla prihvatiti ponuđenu ruku jedino ako ustane. H. je i krenula da ustane jer je iz mojih usputnih napomena znala da je Sara sjajna i vrijedna poznanstva, ali je to Saru doslovno užasnulo i prisililo na duga uvjeravanja kako ona to nije tako mislila, ne daj Bože da bi ona takvo šta uradila, pogotovo bolesnoj ženi. Taj mali incident ju je naveo, zapravo prisilio, da ipak sjedne i prihvati cigaretu, ako bih joj ja savio, ali ništa više, sigurno ništa više.
- Vrijedi li ona ponuda još uvijek? - upitala je Sara kad smo se konačno smjestili oko H-inog ležaja.
- Predomislili ste se? Radujem se, mislim da Vam je to jako pametno - požurio sam s odgovorm u namjeri da je ohrabrim i u nadi da je mogu bar malo utvrditi u njezinoj novoj odluci.
- Vrijedi li? - ponovi Sara istim tonom, očigledno i ne primijetivši moju radost i moje dobre namjere.
- Mislim da da, ne vidim razloga da se tu nešto promijeni - odgovorio sam. - Tu, znate, od mene jako malo zavisi, zapravo ne zavisi ništa, zato ne bih imao prava govoriti, ali mi je sasvim nezamislivo da se nešto u ovih dva dana promijenilo, pogotovo zato što se nije dogodilo ništa posebno.
- Vrijedi li Vaša ponuda da nabavite one stvari što su neophodne, to je moje pitanje. I koliko ste Vi tamo, na dotičnome mjestu, prijatelj, u kojoj mjeri, tamo gdje se te stvari dobiju - pitala je Sara zaplićući i sebe i mene, sve u namjeri da bude tajnovita. - Mislim, jeste li Vi dovoljno prijatelj, to mene zanima.
- Moja ponuda naravno vrijedi, ja ću svoje uraditi, o tome nema rasprave - odgovorio sam brzo, shvativši da Sara misli na krštenice i moje prijateljstvo s par katoličkih svećenika. - Ali drugo pitanje ne razumijem. šta znači biti "dovoljno prijatelj"? Dovoljno za koga? Dovoljno za šta?

- Za dvije one stvari, ali ne sasvim obične, jako neobične ustvari - zaplitala nas je Sara svojim lukavstvima sve dublje.
- Mogu ja izići ako smetam - javi se po prvi put moja žena i krenu ustajati. Kao uvijek kad je bijesna ili povrijeđena, H. je govorila veoma glasno, ni nalik na sebe, zapravo direktno suprotno svojoj pravoj prirodi, pa je vjerovatno i to pokrenulo Saru na samoubilačku odluku.
- Ma ne, joj, gluposti - skoči Sara na noge jako uzbuđena i krenu prema vratima. - Ja pravim gluposti, to sam htjela reći - viknu prema mojoj ženi, pa se opet okrenu prema vratima, a onda se još jednom zaustavi i obrati meni, kao da mi duguje objašnjenje za sve što se događa: - Pred ženom u njezinoj kući nešto kriti i govoriti u tajnama... Ne, ne, to se ne radi, idem ja, najbolje tako.
Uspio sam zadržati Saru i vratiti je na njezino mjesto, uspio sam zadržati H. i navesti je da opet legne, a onda sam i sam sjeo i zamolio dame da pokušamo malo, nakratko, makar na čas, biti razumni.
- Mogu biti razumna kad razumijem, bar nešto malo - odgovori mi H. i dalje prilično glasno. - Kad biste se smilovali i objasnili mi o čemu se radi, možda bih i mogla biti razumna, mirna i ostalo što se od mene traži.
- O krštenicama se radi - odgovorio sam kratko, nadajući se da takvim odgovorima, kratkim i krajnje stvarnim, mogu spriječiti razvijanje razgovora o cijeloj stvari i prerano otkrivanje mojih planova.
- I gospođi trebaju odmah dvije? - pitala je H. ne sasvim uvjereno. - Mislite da dvije krštenice djeluju uvjerljivije ili ste Vi zaista dvaput krsteni, gospođo Serafina?
- Sara, Sara sam ja - izgovori Sara mehanički, a onda opet ustade s namjerom da ode. - Sve sam ja pokvarila, zapetljali smo se i ne znamo ni o čemu govorimo. Jednom sam ja krštena, stvarno, tu, do vas, u crkvi sv. Josipa, ali ne treba krštenica meni, u tome je sav problem. Treba mi za druge, za dvoje, a oni nisu kršteni. Ali bojim se da ja sada više stvari ne mogu raspetljati, previše sam svega nadrobila.
- Trebali biste ipak pokušati, pokušajte molim Vas - predloži H. umirujućim tonom i svojim normalnim tihim glasom, pozivajući pokretom ruke očajnu Saru da se vrati na mjesto. - Ovo bi bio loš početak našeg poznanstva, ovo zapravo ne bi dozvolilo nastanak pravog poznanstva, a sigurna sam da bismo

mogle postati prave prijateljice, moj muž je Vama oduševljen a ja njemu vjerujem. Molim Vas.
- Ja ne idem, ja sigurno ne idem - objasni Sara stojeći i dalje kod vrata sobe. - Ali bi Antonija išla, treba mi za nju i za Kenana.
- Krštenica za Kenana - upita H. s osmijehom, istovremeno podrugljivim i zbunjenim.
- Glupo, zar ne? - upita Sara.
- Da, jako - složi se H.
- E, o tom se i radi, draga moja, zato ja pitam koliko je on prijatelj tamo, na dotičnome mjestu - odgovori Sara. - Ne trebaju meni prijatelji da nabavim krštenicu za sebe, ja sam krštena i mogu je dobiti kad hoću bez ikakvih prijatelja. Pa i za Antoniju bi se dalo urediti bez nekih velikih prijateljstava, ako ništa drugo sad se krsti i dobije, niko joj to ne može uskratiti. Ali hajde ti legalno i bez specijalnog prijateljstva izvadi u crkvi krštenicu za muslimana! Kako to izvesti?!
- Veoma teško - složi se H. opet sa Sarom. - Sad mi je jasno zašto moj muž mora biti prijatelj sa svećenikom koji bi dao tu krstenicu, ali mi još uvijek nije jasno zašto, čemu sve to služi.
- Pa da bi Antonija mogli izići, rekla sam već - uzviknu Sara nestrpljivo.
- Ali zašto krštenica, to ne razumijem - ostajala je H. uporna. - Je li krštenica uvjet za izlazak.
- To on zna bolje, on za sve vas nabavlja, i meni je on sve objasnio i uvalio me u nevolju - odmahnu Sara pokazujući na mene.
"Nije on nego Dubravko, a u krajnjoj liniji nisu ni on ni Dubravko nego tvoja bajna sestra i njezin ugledni muž" mislio sam ogorčeno jer mi je Sarina nespretnost pokvarila sve planove. Od prvog sam trenutka naime namjeravao plan o izlasku zatajiti pred H. da bismo izbjegli razgovore, rasprave, objašnjenja koja moraju boljeti, toliko boljeti da bi taj bol morao potpuno i zauvijek obilježiti nas odnos. A to bi bilo posve krivo, to ne bi imalo veze sa stvarnošću, naš odnos je bio i ostaje ljubav. Ljubav i mnogo radosti, stvarno. Zato mi je bilo jako važno izbjeći sve razgovore o njezinom odlasku, u tajnosti pripremiti sve potrebno i onda, kad mi Dubravko javi da se ide, razgovarati s njom dan pred odlazak, sve joj kazati, pomoći joj da se spakuje i onda provesti zajedno posljednju noć koja ni kod nje ni kod mene neće

ostaviti nimalo sumnje u ono što smo imali i u ovo što sada činimo, a za budućnost, čak i u slučaju da se više ne vidimo, čuva nam tačnu sliku naše ljubavi i istinito sjećanje.
Tako sam bio planirao, siguran da bi to bilo najbolje za nas oboje i za sve, ali se eto nije dalo da tako i uradim. Sara nije dala. Razgovor među njima dvjema, koji nisam mogao kontrolirati niti na njega utjecati, prisilio me je da već sada otkrijem cijeli plan s Dubravkom, Barićem i svim ostalim. Kad sam završio, H. me je u gluhoj tišini dugo gledala širom rastvorenim očima (znak da je bijesna ili povrijeđena ili oboje, znak da će govoriti jako glasno kad uspije doći do glasa).
- I ti si zaista planirao da i ja budem u tom društvu koje tvoj Barić spašava - upitala je H. nakon nekog vremena.
- Ne bih o tome raspravljao, ne bih sada - presjekao sam energično (pokušao sam presjeći energično).
- Ne bih ni ja. Nikada! - uzviknula je H. - Ako bismo o tome raspravljali mogla bih shvatiti šta si namjeravao i to ti onda nikad ne bih oprostila.
- Eto to je to, o tome se radi, ti sve razumiješ, tebi ne moram objašnjavati - uzviknu Sara s olakšanjem, obraćajući se mojoj ženi i oslovljavajući je odjednom sa ti. - Jasno ti je da se moramo boriti za njih.
- Naravno da moramo - odgovori H. - Ali s glavom, mirno. Možda nešto i uspijemo ako budemo spretne.
Budući da ja nisam razumio, a bio sam jako zainteresiran za preokret koji je doveo do ove nove situacije i nezaobilazan u svim planovima, Sara je ukratko ispričala zbivanja u ova dva dana. Antonija je došla kući kratko nakon Dubravkovoga i mog odlaska, ona nas je vidjela i kod odlaska i kod dolaska jer je sve vrijeme bila kod garaža pred njihovom zgradom, samo nije znala da idemo k njima. Sara, koja je znala kako je Antonijin strah velik i težak za podnijeti, a kako joj je životna situacija komplicirana, bila je odlučila ništa joj ne govoriti o razlozima naše posjete, pa ni o mogućnosti za odlazak iz Grada koja se pojavila. Ali nije dugo izdržala s tajnom u sebi ("Takva sam ja, ja bih na guzicu progovorila da ispričam ono što moram sakriti", bijesno je pokazala na sebe), istu noć je sve ispričala, malo nakon što je počeo artiljerijski napad na grad zbog kojega sam ja drhtao pred svojim ulazom. Znala je da Antonija, ni uz nadljudske napore, ne bi mogla odoljeti

iskušenju i da bi otišla po svaku cijenu, samo da se najzad oslobodi straha, a istovremeno je znala da sirota djevojka ne bi trebala, da ne bi smjela ni razmišljati o odlasku jer je iz našeg razgovora razumjela da je krštenica uvjet izlaska. Taj uvjet naime znači da Antonijin vjerenik Kenan ne bi mogao s njom, a to...

Antonija se ne bi mogla smatrati jako uspješnom i upornom osobom. Najprije je studirala engleski,nakon toga arhitekturu, a sve vrijeme se pitala zašto ona to radi i je li to upravo ono što ona želi raditi. U svim tim godinama je desetinu puta nalazila razne poslove i počinjala raditi uz studij, pa je kratko nakon početka odustajala zaključujući da je ni to ne zanima uistinu. Iako je prešla tridesetu nije još sebi odgovorila ni na jedno od onih takozvanih ženskih pitanja, naprimjer treba li se ona ili ne treba šminkati i, ako treba, kako, ili koji je to stil u odijevanju koji njoj najbolje stoji, ili u kakvoj se odjeći ona najbolje osjeća...Sve je to kod nje malko fluidno, nesigurno, trenutačno. Jedna jedina stvar u njezinom životu koja je stabilna, trajna, izvan svih pitanja i bez ikakvih promjena, jeste njezina ljubav s Kenanom. Zajedno su još od vremena kad je Antonija studirala engleski (ne bi se Sara zaklela da radi Kenana ona nije prešla na arhitekturu), u svim njezinim krizama i promjenama on pokazuje mnogo razumijevanja i strpljenja, već par godina, otkako se Kenan zaposlio, razgovaraju o ženidbi, planiraju zajednički život i u tome uživaju kao ludi, svih ovih desetak godina nije se ni kod nje ni kod njega pojavila niti najmanja sumnja da je to ona ljubav.

Ako neko na svijetu razumije koliko je Antonijin strah nepodnošljiv Sara razumije, ako nekom na svijetu teško pada patnja te sirote djevojke njezinoj majci Sari pada ("Ne treba meni niko na svijetu govoriti kako je težak njezin strah, a ja ne mogu nikome objasniti kako je mome srcu kad vidim i znam da ona mjesecima bez prestanka drhti kao ptiče", viknula je Sara u jednom trenutku kao da se brani od nekog našeg neizgovorenog prigovora). Ali ona, Sara, već stara i iskusna žena, zna sasvim pouzdano, zna iz vlastitog iskustva, da je manje zlo trpjeti sve ovo nego ostati bez svoje ljubavi i bez onog sigurnog mjesta oko kojega ti se okupljaju život i biće. Eto zato je ona protiv Antonijinog odlaska, zato ona to nije ni spomenula kad smo Dubravko i ja

bili kod nje, zato je ona i u svome dvodnevnom razgovoru s Antonijom govorila onako kako je govorila.
"Suludo je mene optuživati da sam protiv njezinog odlaska. Pa ona mi je jedino što imam, za mene bi se rat završio kad bih prestala gledati njezine muke", gorko je i strasno govorila Sara kao da nastoji nekoga uvjeriti, kao da očajnički uporno nastavlja raspravu koju je već izgubila, koju je bila izgubila i prije nego ju je počela. Shvatio sam da Sara nema problema s nama, da onda kad viče kao da se brani ona ne odgovara na naše neizgovorene prigovore koje ona pretpostavlja, nego nastavlja razgovor sa kćerkom koji je još uvijek prejako i preduboko boli, nastoji ga dovršiti i dovesti do bilo kakvoga međusobnog razumijevanja.
Uglavnom, od prekjučer, od Dubravkove i moje posjete, Sara i Antonija su razgovarale, plakale, svađale se. Antonija nije htjela čuti ni za kakve razloge i rezerve, ona se nanovo rodila kad je čula da bi mogla izići odavde i htjela je otići sad, odmah, iz ovih stopa, ne bi gubila vrijeme ni da izabere i sa sobom ponese ono najdragocjenije ("A i kako bih mogla kad je najdragocjenije, kad je jedino dragocjeno, odavde otići", vikala je). Nasuprot tome, Sara je uporno, strpljivo i molećivo preklinjala da stane, razmisli i sabere se, da razmisli i odvagne ("Konačne odluke su najlakše, one se donesu same od sebe", govorila je Sara, "treba se sabrati i ispravno odlučiti kod onih malih pitanja, kod onih usputnih stvari što vode do konačne odluke"). Na kraju su ipak morale izgovoriti i ono što su obje uporno zaobilazile i nastojale ne spomenuti - Kenana i njihovu ljubav. I opet bez nade da se razumiju jer Antonija misli na ovaj momenat a Sara na ono što će biti za godinu dana. Antonija bi otišla i bez Kenana, otišla bi čak i ako on nikako ne može izići. Zna ona jako dobro koliko joj znače Kenan i njihova ljubav, ali i Kenan zna, on će sigurno razumjeti, da se ovdje uopće ne radi o njezinoj odluci,da ovo nema ništa s njezinom voljom. Ne da ona neće, ona ne može ovo podnositi. I ne da ona hoće otići - ona mora otići da bi sutra bila normalna i sposobna za bilo kakav život. A Sara opet sve dozvoljava samo to ne. Ona ne smije otići bez Kenana. Može ona preživjeti zahvaljujući odlasku odavde, ali će joj onda sve ono što joj preostaje do smrti biti samo puko preživljavanje. Ništa ona neće imati od tog života ako radi njega ostane bez svoje ljubavi, to se ne

može ni nazvati životom. A jezivo je, ni dušmanu ne treba poželjeti, da godinama preživljava.
Na kraju su zaključile da je naravno najbolje ako bi mogli otići zajedno ("To bi bilo prekrasno, istog bi momenta za mene prestao rat i svi njegovi problemi", govorila je Sara). A ako to nije moguće, Antonija će otići sama, sa Sarinom pomoći ili bez nje, bez obzira na ono što bilo ko o tome misli i ima reći, bez obzira na cijenu koju će za taj odlazak platiti, makar tu cijenu plaćala cijeli život. Uostalom, ona će je plaćati, samo ona, Antonija (a meni je upravo to problem, govorila je Sara nama; kad bih ja mogla platiti njezinu cijenu, sad bih ja jadno dijete pustila da ide).
Dugo smo šutjeli nakon što je Sara završila. čulo se jedino naporno disanje moje prehlađene žene, nerazumljivi razgovor dvoje ljudi pod našim prozorom i uporno nastojanje nekog čovjeka da upali auto koji se isto tako uporno nije htio upaliti (sigurno pred Dervinom policijskom stanicom, gdje bi drugdje u blizini neko mogao paliti auto). Neka se žena zakikota i tihi se razgovor koji smo čuli a nismo razumjeli prekide, kikotala se dakle ona što je razgovarala pod prozorom.
- Ja bih dakle sad morao nabaviti krštenicu za Kenana? - upitah turobno nakon duge teške šutnje.
- Morali biste, bez toga, kažete, ne ide - odobri Sara.
- A je li Vam jasno da on uz to mora imati i sve druge dokumente na ime na koje glasi krštenica? - pitao sam dalje.
- Možete Vi i to, nema problema, sve ću ja platiti - ohrabri me Sara kojoj kao da se žurilo da stvar i tehnički okonča sad kad se sve razjasnilo, definiralo i odlučilo.
- Ma šta ćete Vi platiti? Kako? Kome? - upitah bijesan na Saru zbog njezine slijepe nade, zbog njezine mahnite žudnje za određenim rezultatom koja ne pita za razloge i ne pristaje vidjeti prepreke.
- Šta se dereš, šta smo ti mi uradile? - upade H. svađalački.
Nisam primijetio da smo se podijelili na njih dvije i mene, ne znam oko čega je i kada je ta podjela nastala, ne znam jesu li je njih dvije primijetile i jesu li pristale na nju, ali se naše malo društvo upravo tako podijelilo tokom ovog razgovora. Rekao bih da ju je H. prva registrirala (osjetila), prije i od mene, pa na nju reagira ovim svađalačkim tonom.

- Ja odbijam sudjelovati u cijelom tom besmislu, ja to ne mogu, ja ne pristajem ni na jedan dio vaše sulude zamisli - bjesnio sam.
- A trebao bi, bilo bi prekrasno kad bi sudjelovao. Pa i morao bi sudjelovati zbog svega dobroga što se tebi dogodilo, time bi pokazao da to znaš cijeniti i da si zahvalan za sve dobro - prigovori mi H. mirno i nekako tužno.
- I ja bih trebao sudjelovati u pokrštavanju Kenana?! Pa zar mu jadniku nije dosta pokrštavanja i bez mene, pobogu?! Tražiš li ti to zaista od mene?! - zaurlao sam.
- Ne daj Bože da bih ja to - doslovno vrisnu Sara. - To bi bilo onako, ne stvarno, samo da se iziđe. A on bio i ostao Kenan.
- Ja od tebe tražim da sudjeluješ u spašavanju jedne ljubavi, dragi moj, znaš da od tebe nešto drugo ne bih tražila ni u ludilu. A Kenana niko ne dira, ti bi mu samo mogao pomoći da ode sa ženom koju voli - mirno mi je objasnila H.
- Tako je, ti sve razumiješ Bog te pomogao - zahvali se Sara mojoj ženi na podršci a onda se okrenu meni. - Antonija će otići i bez Kenana, ona ne može više izdržati, otkako zna da bi mogla otići još joj teže pada ovo ovdje trpiti. A ja sam joj obećala pomoći da ode, nisam drugačije mogla u onom strašnom razgovoru. Ode li bez njega, ona to nikad neće oprostiti ni sebi ni meni, a u tom slučaju bi mi mnogo bolje bilo da nisam živjela.
Između njih dviju već je bilo nastalo jedno od onih prijateljstava utemeljenih na razumijevanju, na najvišem stupnju razumijevanja koji je uopće moguć, i na solidarnosti, na stvarnoj i sasvim konkretnoj potrebi da se pomogne u rješavanju jednog sasvim konkretnog problema. Prema mome iskustvu, taj tip prijateljstava je karakterističan za žene, to jest javlja se uglavnom među ženama koje su stekle određena iskustva. Nema u tom prijateljstvu ljubavi, nema vjerovatno ni neke osobite simpatije, tako da njegovo gašenje, kad do njega dođe, ne boli, a to se prijateljstvo u pravilu gasi kratko nakon što je nestao problem oko kojega je ono nastalo. Pa ipak, iako se zasniva na zajedničkom nastojanju da se riješi jedan konkretan problem, ovaj odnos dviju žena nema doslovno ničega sličnoga "zajedničkom interesu", on je više, mnogo više od svakoga zamislivog "zajedničkog interesa", on je, ukratko, jedno istinsko prijateljstvo.

Valjda zato što sam bio ljubomoran na to prijateljstvo, možda zato što sam se osjetio isključenim, a sigurno zato što se od mene tražilo da uradim nešto što nimalo ne želim, bio sam grublji nego što je trebalo i mnogo, mnogo grublji nego što sam želio.
- Nemojte mistificirati, lijepo Vas molim draga gospođo- viknuo sam. - Odavde se odlazi da se spasi svoja guzica i uglavnom se kod svakog odlaska o tome radi. Tek onda kad se u tome uspjelo, kad se draga guzica smjestila na sigurno, počinju psihologije, osjetljivosti, dublje istine i moralne dileme i trileme. Ali ćete se složiti sa mnom da je njemu dobro čim se kod njega pojavi psihologija. Ako se ona bavi time hoće li ili neće oprostiti, je li joj ljubav uvjerena ili iznevjerena, jasno je i Vama da je njoj dobro. Zato zaista ne vidim što se oko svega toliko uznemirujete i pogotovo ne vidim zašto oko toga mrcvarite mene ni kriva ni dužna.
- Ali mi nemamo pojma kako sve to izgleda iz perspektive onih koji svoju guzicu nisu izvukli, koji je nisu ni htjeli izvući - javi se H. s jednim ružnim prizvukom u glasu, očigledno šokirana mojim pametovanjem o guzici. - Kako kod njih stoji stvar sa psihologijama i dubljim istinama? Mogu li se oni uopće pitati o ljubavi kad im guzica nije zbrinuta?
- Dobro, pusti sad to - pokušao sam otkloniti temu.
- Puštam, to zaista nije važno, htjela sam samo reći da Sara možda misli o ljubavi na način tih ljudi, onih koji nisu potpuno sadržani u guzici. Možda vodi računa i o onom dijelu sebe same koji nije obuhvaćen guzicom. Možda je Sara čula da si i ti sam nekada vjerovao, zapravo bezbroj puta tvrdio, da čovjek nije sav u guzici, zapravo da nije čovjek onaj ko je sav sadržan u guzici. "Upravo onaj višak, ono što preostane kad se odbiju guzica i trbuh, to je čovjek", nisu li to tvoje riječi dragi?
Opet je zavladala šutnja, nervozna, mučna, puna netrpeljivosti. Nakon duge, preduge šutnje u kojoj je očigledno raspravljala sa sobom šta i kako sada učiniti, zagledana u pod pred sobom, javi se Sara tihim i mirnim glasom, kao da pripovijeda nekome odsutnom.
- Meni je moja sestra Anđelina dvaput spasila život. Jednom kad smo bile male, ja sam tek bila drugi razred, a jednom kad sam ja bila već curetak a ona gotovo cijela djevojka. Ovaj drugi put je za mene presudan, o tome Vam

moram govoriti da biste me mogli razumjeti sada, danas, kad govorim o Antoniji.

Bio je kraj februara 1942. godine. Nakon strahovite zime koja je prijetila da će cijeli svijet slediti i zatrpati snijegom, izdaleka se najavilo proljeće, grad je zamirisao na trpko mlado zelenilo i na nešto gorko. Miljacka je narasla kao prava rijeka, prijetilo je čak da se izlije iz korita i poplavi okolo, Čengić-vila je izgledala kao jezero, a dalje, do Sarajevskog polja i Hrasnice, dolazilo se veoma teško i to ako se baš moralo. Ali napetost od svega toga nije bila mučna, čak ni teška, nego vedra, razdragana, mladenačka, kao da se razdragani strah djece od poplave razlio po cijelom gradu i cijelom svijetu. Ili je vedrina dolazila od toga što je sve bolje od zime kakva je bila prethodna nakon koje se i ova vodurina osjeća kao raskravljivanje i oživljavanje?

Sara i njezina najbolja prijateljica Ela Kamhi nisu iz škole otišle kućama nego na Latinsku ćupriju, gledati kako je Miljacka narasla i kako je opasna. Bila je zaista ogromna, prava rijeka, i bilo je stvarno uzbudljivo stajati na ćupriji zaštićena kamenom ogradom i gledati vodenu masu kako pjenuša, udara u kameni most kojega kapije i dva otvora u zidanim nosačima nisu više dovoljni za ovoliku vodurinu, pa ona nasrće mo«na i divlja, navaljuje i prijeti da će odnijeti cijeli most zajedno s njegovom kamenom ogradom i djevojkama iza nje. Zaista se osjećala, i na mostu, iza ograde, snaga vodene mase, i stvarno je to osjećanje bilo radosno, dobro, slobodno od straha, prijetnje, bijesa. Bilo je dobro i uzbudljivo. Valjda su zato ostale tako dugo, mnogo duže nego su namjeravale i nego što je pametno ostajati na jednome mjestu, izvan kuće, u takvim vremenima. Popodne je bilo dobro odmaklo kad su konačno krenule kućama.

Ponesene prizorom moćne zapjenjene vode koji su tako dugo gledale i u koji su se duboko uživjele, kojem su se zapravo predale, zanesene svojim povjerljivim razgovorom (ko nije bio žensko u dobi između djevojčice i djevojke ne može ni zamisliti koliko su i kako razgovarale dvije najbolje prijateljice) nisu ni opazile da su već na trgu pred Narodnim pozorištem kad ih je zaustavio jedan mlad pristojan čovjek u uniformi. On ih je podsjetio na stvarnost od koje su se bile uspjele skloniti cijelo poslijepodne - na rat, glad, Elinu neprihvatljivu nacionalnost i religiju.

Na trgu pred Narodnim pozorištem bio je parkiran kamion s podignutom ceradom iznad karoserije tako da su se gore, na karoseriji, vidjela tri reda klupa na kojima je već sjedilo nekoliko ljudi. Oko kamiona bilo je desetak vojnika, a po rubovima trga i okolnim ulicama bilo je raspoređeno još desetak ljudi koji su, poput onog njihovog, zaustavljali sumnjive prolaznike i legitimirali ih.
Njih dvije su, pokazalo se, bile sumnjive zbog onoga zbog čega je Ela bila najljepša i najuzbudljivija žena što ju je Sara u cijelom životu, do dana današnjega, vidjela - zbog lica bijelog kao mlijeko ili mladi sir uokvirenog s dva mahnita slapa teške guste kose crne kao gavranovo krilo. Znala je Ela da ta kombinacija pada u oči rasno svjesnim ljudima i znala je da bi bilo jako pametno sakriti kosu pod kapu jer su vremena kad ne treba padati u oči ni ako ti je ime prihvatljivo, znala je i to je uglavnom radila. Ali danas nije mogla, dan je gorak i pun mladog zelenila, a ona je tako lijepa kad oslobodi kosu i tako je zbunjena onim što je slutila sa svojih dvanaest godina i što se uznemirilo od podivljale moćne vode. Ne možeš ti biti stalno pametan ako si prelijep sa dvanaest godina, toliko lijep da naprosto moraš osjetiti i unatoč strahu ne možeš sakriti ponos, i ako se u tebi uznemirilo nešto duboko i jako.
Kod kamiona je jedan čovjek u civilu rekao jednome u uniformi da ne može biti sumnje ako se pogleda široki nos, mesnate usne i špicasta brada na prebijelom licu uokvirenom ovakvom kosom. Ne, tu je sve jasno, ponovio je civil. Onda je pitao Elu kako se zove i tada se pokazalo da su njih dvije s razlogom bile sumnjive.
Ela se uz jednu dasku, ograđenu sa strana rukohvatima od letve, popela na kamion i sjela u drugi red. Onda je civil pitao Saru kako se zove i ona je glasno i jasno rekla "Sara". Na to je civil pitao šta čeka i zašto se ne penje, a po glasu se nije moglo odgonetnuti je li podrugljiv ili ljut što ga Sara prisiljava na dodatne napore. Sara se popela uz dasku ograđenu rukohvatima od letve i sjela u drugi red pored Ele.
U tom je trenutku naišla Sarina sestra Anđelina, učenica prvog razreda Prve gimnazije, koja se iz škole vraćala kući. Ugledala je sestru i prepoznala je upravo kad je sjedala, vjerovatno je ne bi ni vidjela niti na nju obratila pažnju da nije bila jedina osoba koja se kreće u cijeloj grupi na trgu. "Serafina, šta radiš ti gore!?",gotovo je vrisnula Anđelina i prišla tik do kamiona. "Kako si

rekla?", pitao je civil. "Serafina", odgovorila je Anđelina, "to je moja sestra i zove se Serafina". "Možeš li ti to nekako dokazati?", pitao je civil namršteno. "Ujak može posvjedočiti", odgovorila je Anđelina i pitala smije li otići po njega. "Požuri", rekao je civil, "imamo mi i pametnija posla nego se natezati s vama dvjema."
Anđelina je, jako uzbuđena, odjurila u direkciju Pošte, odmah tu na Obali, gdje je radio brat njihove majke, čovjek ozbiljnog ugleda kod tadašnjeg režima. Srećom, bez problema su je pustili do uglednog ujaka koji je odmah krenuo s njom, dojurio do kamiona i zadihano potvrdio da se radi o Serafini, mlađoj kćerki njegove sestre te-i-te, stoprocentno ispravne osobe. Sve to je podvukao legitimacijom i vojnim činom kojim se kao pričuvni časnik mogao podičiti, a sve to je ostavilo veoma dubok dojam.
"Pa šta je onda mala govorila o nekakvoj Sari?" pitao je civil koji se prema ujaku, nakon što je vidio legitimaciju, odnosio veoma ljubazno i nikako nije uspijevao odgonetnuti treba li pred njim stajati "mirno" pa je kratko vrijeme stajao "mirno", onda jako mlatarao nek se vidi da on ne stoji "mirno", pa onda opet stajao tako smatrajući valjda da vrag ne spava i da je pred uglednim ljudima najpametnije uvijek stajati "mirno" jer su svi oni na neki način visoka vojna lica. Pa se onda opet ipak migoljio, bojeći se valjda da bi ujak mogao nešto pomisliti ako on stoji pred njim kao da je obično vojno lice. Sigurno je i ovo pitanje trebalo biti mnogo više njegovo pravdanje što je malu otpravio na kamion nego pitanje na koje zaista treba odgovoriti.
"To joj je nadimak, ja sam je prozvala Sarom kad smo bile male, jako male", uslužno je objasnila Anđelina.
"Ah, tako", zaklimao je glavom civil. " Meni je srećom od prvog momenta bilo nejasno, ona prekrasna plava kosa, kao zrelo žito, ne ide mi to nekako uz Saru."
"Vi dobro poznajete i dobro radite svoj posao, to Vam služi na čast, gospodine", pohvalio je ujak civila, a on se zarumenio, gromko izjavio da je spreman i pozvao Saru da siđe s kamiona.
Sara je ustala, sišla s kamiona i zagrlila sestru jako se, jako priljubivši uz nju. Onda su se, čim se ujak oprostio od civila i pokrenuo, što su one smjele shvatiti kao dozvolu da se i one pokrenu, okrenule i, sve vrijeme zagrljene, odjurile kući. Doslovno su pretrčale, ne osjećajući tlo i ne prekidajući

zagrljaj, onih stotinjak metara do kuće u Kulovića ulici u kojoj su tada živjele.
To je u najkraćem, oslobođena svih digresija, dodataka, nepotrebnih objašnjenja, uzvika i svih ostalih izraza osjećanja kojih je bilo veoma mnogo, Sarina pripovijest o tome kako joj je sestra koja sad živi u Zagrebu spasila život. Kratko vrijeme smo šutjeli, Sara vjerovatno da se oslobodi oživjelih sjećanja i da dođe do daha, a nas dvoje da saberemo misli i dojmove u vezi sa pričom.
Počelo je žestoko puškaranje, po zvuku bih rekao od Vrbanje mosta ili od Jevrejskog groblja.
- Da se ne bismo krivo razumjeli moram Vas podsjetiti na neke stvari, to jest ja moram naglasiti neke bitne stvari - obrati mi se Sara. - žena od dvanaest godina nije više dijete, nipošto više nije dijete. Nije ona još uvijek ni odrasla potpuno odgovorna osoba, ali niti dijete. Mnogo je, recimo, zrelija, odgovornija, svjesnija sebe i svijeta nego njezini muški vršnjaci. To Vam napominjem da biste shvatili kako sam ja naravno znala šta znači popeti se na kamion, kao što sam znala šta znači reći onom civilu da se zovem Sara. Znale smo mi sve to, sve razumjele, i Ela i ja. Nismo naravno poimence znale logore i te stvari, nismo znale pojedinosti i činjenice, ali smo itekako znale da je Ela neprihvatljiva i zašto, da mene druženje s njom kompromitira i da sam zbog tog druženja bez drugih prijatelja u razredu, znale smo da je nezdravo hodati tako kako smo mi taj dan uradile i znale smo da moramo tako hodati taj dan jer ima stvari koje vrijede mnogo više od zdravlja i preživljavanja. Vjerujem da smo znale i to da kasnije nećemo imati smjelosti koju smo tada imale, da će se u nas, budemo li taj dan razumne, uvući strah kojeg se nikad nećemo osloboditi i da ćemo s njim nepovratno izgubiti onu uzbuđenu radost koja nas je cijelo to poslijepodne nosila. Znale smo mi savršeno dobro šta znači nalog da se popne na kamion. Ja sam to uradila zbog prijateljstva s Elom, ona mi je bila najbolja prijateljica, zbog duga i zbog poziva koji sam čula u sebi, iz one radosti što se u mene prenijela iz pomamljene rijeke. Ne znam, možda je to mistifikacija, kako biste Vi rekli, možda sam to kasnije dodala svome sjećanju i povjerovala u taj dodatak, ali bih rekla, i sada bih se zaklela, da sam čula taj poziv u sebi i da sam ga samo poslušala.

Opet je Sara kratko predahnula da se sabere i da uhvati daha jer se pucnjava od Vrbanje mosta pojačavala tako da je trebalo govoriti glasnije nego što je normalno.
- Ne moram Vam govoriti koliko sam u tom trenutku bila zahvalna svojoj velikoj sestri - javi se opet Sara, govoreći očito meni iako je sve vrijeme uporno gledala pod pred sobom. - Nikad je nisam tako i toliko voljela, nikad je nisam osjaćala tako prisno, nikad mi nije bila tako važna, gotovo bih rekla bliža mi od mene same. Ona je naišla, izgovorila moje službeno ime i spasila me. Ona me je oslobodila obaveze da idem s Elom, ona je ušutkala onaj poziv u meni, ona je sve riješila onako kako se samo poželjeti moglo. Riješilo se samo od sebe, samo zato što se ona pojavila. Kad biste Vi samo mogli zamisliti koja je to radost, koje je to olakšanje bilo sići s kamiona za koji znate kamo vozi! Nema boljeg dokaza moje ljubavi prema Eli od toga što sam suzdržala vrisak silazeći niz onu dasku. Ali nisam mogla suzdržati potrebu da se priljubim uza svoju veliku sestru, da je zagrlim i pripijem se uz nju toliko da nam se radosti pomiješaju.
Sara je morala govoriti sve glasnije jer se javila i artiljerija, ali mislim da su joj česte pauze trebale mnogo više radi unutrašnjeg sabiranja nego radi toga da odmori grlo izmučeno nadglasavanjem eksplozija.
- Mjesecima je trajala ta zanosna bliskost, moja uzbuđena radost, moja zahvalnost. A onda se nekako život normalizirao, najprije smo prestale spominjati pa onda potpuno zaboravile Elu i cijeli onaj slučaj. Stvarno zaboravile, potpuno zaboravile, i ja. I onda kasnije, mnogo kasnije, mislim da je i rat već bio prošao, pojavilo se kod mene nekakvo kao osjećanje krivnje. Ne, gluposti, nije to osjećanje krivnje, nema u tome krivnje, to je najprije jedno kao pitanje odnosno cijeli niz pitanja. Je li sve moralo biti baš onako kako je bilo? Jesam li ja stvarno na dobitku? Mogu li više ikada imati najbolju prijateljicu? Je li nakon Ele moguća na svijetu ona blještava ljepota? Je li u rano proljeće, u one dane kad se rano proljeće najavljuje, kad se da naslutiti, je li u tim danima više strasti, bola ili stida? Otkuda stid koji me je u tim danima uvijek napadao? Shvatite me ispravno profesore, molim Vas: nisu to baš ova pitanja, ja ih danas prvi put pokušavam izgovoriti i danas mi se, sada mi se, ona eto oblikuju ovako, a sve ovo vrijeme, sve ove godine od samog kraja onoga rata, ona su u meni mutna, neprecizna, neizgovoriva, kao

nelagoda. Sasvim je vjerovatno da se jedno od tih pitanja koja se ne daju formulirati odnosilo i na moju veliku sestru i da mu je približni oblik bio recimo "Ko je nju tjerao da me spasava?" ili "Je li zaista ona pozvana da mene stalno spasava?" ili tako nekako. Mislim da su se ponekad pitanja što su se odnosila na nju javljala i kao osjećanje "Ma nek se ona nosi sa svojim spasavanjem!" ili prije "Ma kome je bilo do njezinog spasavanja". Ja ponavljam da nikada niti jedno od mojih pitanja nije imalo jasan oblik i formulaciju, nije se dalo osjetiti kao jasna emocija ili odnos, njihov se poredak i njihovi oblici, osjećanja koja iz njih izviru i moguće formulacije koje bi ih bar približino izrazile, sve se to mijenjalo iz dana u dan, iz sata u sat, ovisno o trenutku i situaciji, mijenjalo se kao forme u bujici koja udara u prepreku. Trajna je jedino stalna prisutnost nepreglednog niza nejasnih pitanja u meni, trajna je moja nesposobnost da ih potisnem, zaboravim ili se bar na trenutak pravim da ih nema, stalna je nelagoda koja se oko njih stvorila i koja mi je, čini mi se, odredila cijeli život jer je bez prestanka i predaha osjećam sve ove duge godine. Razumijete li Vi to, možete li zamisliti desetine godina nelagode?!

Svoje pitanje Sara je gotovo vrisnula na mene, kao da sam ja odgovoran za njezinu nelagodu, i pogledala me po prvi put otkako je počela pripovijedati o slučaju iz 1942. godine. Ali kakav je to zato pogled bio! Dug, uporan i prodoran, kao da nastoji prodrijeti do samog dna moje sposobnosti zamišljanja i provjeriti da li bih mogao zamisliti to što ona od mene traži.

- Bilo bi sasvim krivo pomisliti da se u meni pojavilo neko negativno osjećanje prema Anđelini, neka rezerva, sumnja, ili da se smanjila moja ljubav prema njoj. Ne, zaista ništa od toga, nakon rata sam ja nju voljela spokojno, ozareno i potpuno kao prije ili za vrijeme rata. Ali nije bilo one prisnosti, gotovo ni traga od nje, Anđelina mi nije bila ni kao moja haljina a kamo li bliskija od mene same. Kao da su se moja pitanja uvukla između nas dviju i razdvojila nas bez nade da se ikada više dodirnemo. Nije da sam ja optuživala Anđelinu za nešto, ne daj Bože, nije da sam pomislila ili osjetila da bi ona mogla biti kriva za moju muku s pitanjima, ali se ne bih mogla zakleti da nije bilo malko ovoga drugoga. Znate ono kad ne mislite Vi nego kao da neko drugi u Vama misli, kao da se sama od sebe, u Vama ali bez Vašeg sudjelovanja u tome, oblikovala misao ili primisao: da li bih ja trpila

ovu nelagodu da nije bilo nje i njezinog spasavanja. Nikad ja to naravno nisam mislila, nikad ja to nisam stvarno i u tom obliku osjetila, ali se često oko mene ili negdje u meni, po dalekim kutovima mog duha, vrzmala slutnja takve pomisli. I to je onda stvaralo distancu među nama, rastojanje na koje nismo bile navikle i koje nismo podnosile. Nismo o tome razgovarale, nikada nismo spomenule moja pitanja i s njima povezanu nelagodu, pravile smo se da i ne znamo za distancu koja se pojavila među nama, ali smo je obje i te kako osjećale. Pa mi se volimo, stvarno se volimo, jasno je da takvo nešto nismo mogle sakriti jedna od druge i same od sebe. Osjećale smo da se udaljavamo, jako smo trpjele zbog toga i strahovale od nečega još goreg što bi se moglo dogoditi ako se ovo udaljavanje nastavi. Ali je srećom Anđelina, mudra i spretna kakvom ju je Bog dao, brzo našla pravo rješenje u tome da se razdvojimo, da mi se, takoreći, ukloni s očiju. Iskoristila je svoj utjecaj na pokojnog oca i, usprkos skromnim uvjetima u kojima smo tada živjeli, otišla na studij u Zagreb. Sigurna sam da nam je to spasilo sestrinsku ljubav, da smo se zahvaljujući tome mogle jedna drugoj onako radovati kod svakoga od kasnijih susreta, sigurna sam da se i danas ovako lijepo volimo zahvaljujući njezinome tadašnjem odlasku u Zagreb. Tako se eto glupo dogodilo da umalo izgubim sestru zato što mi je spasila život i da je ipak sačuvam zato što smo se razdvojile.

Artiljerijski napad se pojačavao i granate su padale i po našem kvartu, već sasvim blizu naše kuće. Upitno smo se pogledavali, provjeravajući u očima onoga drugog je li vrijeme za silazak u podrum. Na stepenicama su se u par navrata čuli užurbani koraci, sigurno ljudi koji silaze u podrum, ali smo mi još uvijek oklijevali zbog prehlađene H. i zbog gošće koju ipak ne bismo rado zatvarali u podrum.

- Ja bih morala ići - ustade Sara, već odavno uznemirena, nakon jedne bliske eksplozije. - Antonija se boji, ona će poludjeti sama.

- Gluposti - presjekao sam i povukao je za ruku da sjedne - ona je davno sišla u podrum, još dok se puškaralo, to vi znate bolje od mene. A sada sigurno nije sama dolje, i oni najtvrdoglaviji su sišli nakon ovolikih granata. Nema ona sada potrebe za Vama, u skloništu se nikad nije sam. Bolje završite priču o Anđelini i Vama.

- Završila sam, ta je priča već godinama dobro i lijepo završena, sada se radi o Antoniji. Nas dvije smo zaista dobre i bliske, ona mi mnogo toga nadoknađuje. Ja nju moram poštedjeti desetina godina nelagode, profesore. A pogotovo moram sebe poštedjeti obaveze da pobjegnem od nje i tako joj omogućim da mi se obraduje kod povremenih susreta. Razumijete? Ne vidim nikakvog razloga da ja steknem Anđelinino a Antonija moje iskustvo, to bi bilo surovo, odveć surovo, toliko sigurno nismo zaslužile.
Ipak smo morali sići u podrum, eksplozije su postale suviše bliske i suviše česte. Vani je već bio gotovo mrak, sigurno blizu devet ako ne već preko devet. Kod ovakvog napada na grad nema govora o tome da Sara krene, a ostane li za vrijeme napada mora prenoćiti kod nas jer u deset počinje policijski sat. To je očito i ona pomislila dok smo silazili jer se jako uznemirila, izgubila interes za sve osim za Antoniju, počela prema meni pokazivati nešto nalik na netrpeljivost jer je vjerovatno zaključila da sam ja kriv što će Antonija sama preživljavati ovaj napad (ima li smisla uvjeravati jednu majku da "bez nje" i "sama" nisu istoznačne riječi, pitao sam se pa sam sebi odgovorio da nema). Ona i H. su razgovarale, pravile se da razgovaraju, o zamjenama za jela iz mirnodopske kuhinje, a pri tom je ona spominjala Antoniju kad god bi H. pogledala u mene ili mi se obratila. Bilo je dovoljno da me moja žena pogleda, spomene, obrati mi se tokom razgovora na bilo koju od tema koje mene isključuju (a Sara je uporno nametala upravo takve teme) da bi Sara spomenula Antoniju, bolno uzdahnula, napomenula koliko se ona jadna boji i kako joj sad mora biti i onda se zagledala u mene sa mnogo osude. Je li to bio njezin način da pokaže netrpeljivost i da mene kazni, kako sam u prvi mah pomislio, ili svojevrsna ucjena, kako sam povjerovao kasnije? Ne znam ni sada.U svakom slučaju prije ponoći mi je bilo jasno da ću oko Kenanove krštenice zapeti kao oko spasa svoje duše, a vjerujem da je bilo jasno i njima dvjema.
Negdje oko ponoći su eksplozije utihnule ali smo ostali još neko vrijeme u podrumu da sebi uštedimo jurcanje po stepenicama bude li još napada. Tako smo iz našeg pregratka izišli kad je ostatak podruma već bio prazan. Sporo smo se penjali jer sam ja, kao uvijek, manijakalno štedio baterijsku lampu a Sara nije poznavala naše stubište.

- Kad bi ti mogao otići do Kenana? - upitala me je H. kao usput kad smo opet bili u našem stanu.
- Zašto do Kenana, šta ja imam s njim?
- Pa neko mora s njim razgovarati o izlasku iz grada, to jest o načinu izlaska, konkretno o krštenici. Jedino s tobom, jedino među vama dvojicom, može takav jedan razgovor biti priča o ljubavi a ne politika i nasilje. Ili pokrštavanje Kenana, kako bi ti rekao - objasni H. - Razumiješ?
- Nisam siguran - svađalački sam odgovorio iako mi je bilo jasno, sve pa i to da mi valja do Kenana.
- To je samo da na kontrolama pokaže krštenicu da bi mogao izići sa svojom ženom - objasni Sara još jednom, sada opet prijateljski raspoložena prema meni. - I to je sasvim jasno ako mu Vi to govorite. Lakše Vam je, muško ste, a nas smo dvije same žene.
Ni danas mi nije jasno šta je trebala značiti Sarina završna tvrdnja, pogotovo s obzirom na to da moja žena, Bogu hvala, niti je bila niti je sama. Ali nisam pitao. Ono bitno mi je bilo jasno, a to je da ću koliko sutra krenuti u borbu za spasavanje Kenana. I bilo mi je jasno da H. ostaje sa mnom, a od te jasnoće me je nešto iznutra zarilo, toplo, svijetlo, blagoslovljeno.

4. IZVJEŠTAJ O TRUDU

Narednih desetak-petnaest dana bili su mi gotovo bez ostatka ispunjeni Sarom jer sam sve to vrijeme ili razgovarao s njom ili nastojao uraditi ono što smo nas dvoje dogovorili.
Najprije mi je, čim sam pristao nabavljati krštenice za Kenana i s njim razgovarati o tome, valjalo riješiti dilemu onoga slavnog magarca između dva plasta sijena - da li najprije tražiti krštenicu za koju ne znam hoće li je Kenan prihvatiti ili prije toga predložiti Kenanu izlazak iz grada s krštenicom za koju ne znam hoću li je dobiti. Odlučio sam se za prvu varijantu jer mi se činilo malo vjerovatnim da neko odbije izlazak iz opsade zajedno sa svojom ženom, pa sam otišao u posjetu don Luki, svome prvom susjedu. Iskreno sam mu rekao šta od njega očekujem i time sebe obavezao da saslušam jedno dugo i prilično bijesno predavanje kojega je pointe bila pouka da prevara, laž i podvala ne mogu voditi dobru, a ono što ja od njega tražim bila bi nesumnjivo laž, podvala i prevara. Na kraju je uslijedilo pitanje kako je moguće da čovjek mojih godina i ne sasvim bez ugleda bude spreman poslužiti se takvim sredstvima, ali ja na to pitanje nisam ni pokušao odgovoriti ("Neka pita Saru i onu moju", mislio sam odlazeći od svoga dobrog susjeda).
Od njega sam, nedovoljno postiđen da bih izvukao potrebnu pouku, otišao do svoga dobrog fra Ljube kojega sam morao dugo čekati jer je bio negdje vani (sigurno negdje gdje je mogao pomoći, od dvadeset godina koliko prijateljujem s njim deset je proveo pomažući potrebitima, kako je on govorio). A kad sam mu ispričao koja je meni potreba, dugo je othukivao, snebivao se, uzdisao, sve vrijeme dugim koracima mjereći svoju poveliku ćeliju. Podsjećao me je da je krštenje sakramenat s kojim nema i ne smije biti šale, a onda bjesnio što ga ja povrijeđeno uvjeravam da mi ne bi ni na um palo, ni pod kojim zamislivim okolnostima, povrijediti ili makar nedovoljno poštivati bilo koji od njegovih sakramenata ("Nemoj se pravit budala! Pusti to, bolan, pusti to, objasni mi svega ti kakav si ti kao da te ne znam", govorio je i mahao rukama prema meni kao da rastjeruje oblak koji mi ne dozvoljava vidjeti koliko je suvišno to što govorim). Podsjetio me je da čisto ljudski nije

jednostavno ponuditi iz čista mira krštenicu čovjeku muslimanu, nije jednostavno dati je onome koji je tražio a kamo li onome koji nije jer nije dobro u pitanjima vjere pristajati na silu. Podsjetio me je da sve to nije bezopasno ni za koga od sudionika i da je uza sve druge, prije svega praktične, probleme sve to i grijeh jer je laž.
Nakon toga se sjetio da je krštenica administrativni dokument koji potvrđuje da je neko primio sakrament krštenja a ne sastavni dio samog sakramenta, pa se prisjetio da se u cijeloj stvari radi prije svega i iznad svega o životu i ljubavi dvoje mladih ljudi ("Ja ne vjerujem da dragi Bog ne bi oprostio grijeh počinjen radi spasa jedne ljubavi" pitao nas je obojicu i onda mi tumačio u kojem smislu je ljubav istoznačna sa službom Bogu). Nakon toga mi je nabrajao autoritete koji su osuđivali grijeh nečinjenja i govorio kako su mu svi grijesi odvratni ali mu je taj uz to i mizeran. Ako ti radiš, pokušavaš, daješ, pa pri tom i griješiš, ti si možda budala ali si sigurno čovjek, a ako izbjegneš uraditi i ono na šta te je sve pozivalo ti nisi samo grešnik nego si i mizerija, razlagao je moj prijatelj bez prestanka hodajući.
Sigurno je grijeh to što mi radimo, rekao je na kraju, ali ja uzimam na svoju dušu grijeh svih nas. Znam ja da moja pamet nije za dike, ali je moja vjera uvijek bila pouzdana kao tvrđava i ta mi vjera kaže da dragi Bog ne može biti protiv iskrene ljubavi. Ja ću njemu dati to, mogu ja to napraviti, a on neka se moli Bogu po svom zakonu.
Sada je trebalo s Kenanom i s Dubravkom dogovoriti i uraditi ostalo - naći nekoga spremnog i sposobnog da napravi Kenanu ostale dokumente na ime koje dogovorimo, naći novac da se plati izrada tih dokumenata, s Kenanom i novim dokumentima ili samo s novim dokumentima za njega otići ponovo do fra Ljube da bi on mogao napraviti krštenicu s podacima koji stoje u dokumentima, a za to vrijeme obraditi Barića, pripremiti odlazak i nastojati u svemu tome preživjeti.
Arhitektonski biro firme "Dom" našao sam bez problema, ali sam Kenana u tom birou našao tek iz trećeg pokušaja. Miran, sabran čovjek, oko 35 godina, krhak i u svakom pogledu suviše uredan za uvjete u kojima smo mi živjeli, ostavio je na mene dvostruk, to jest u sebi proturječan dojam. Sasvim iskreno sam poželio, kao što bi i svaki drugi normalan čovjek, da mu zbog njegove pretjerane urednosti polica s planovima padne na glavu, a istovremeno sam

osjećao i iskrenu simpatiju, gotovo potrebu da ga prijateljski dodirnem, svaki put kad mi se pogled sreo s njegovim svijetlim vedrim očima iza naočala.
Kenan je smatrao da će nakon rata za razumnog arhitekta i svakog drugog građevinara ovdje biti posla kao malo gdje drugdje na svijetu i da bi zato bilo zaista preglupo trajno otići odavde. Ali bi isto tako bilo glupo da čovjek ovdje sjedi bez posla dok ne zahrđa pa da onda nakon rata, kad se bude iznova gradilo, njegov posao dobiju razumni ljudi koji nisu zaboravili kako se radi jer nisu sve vrijeme čučali ovdje. U svakom slučaju, ako ta šetnja preko gospodina Barića i Kiseljaka ide tako jednostavno, on bi rado izišao ili, tačnije, povremeno izlazio da vidi kako se radi u svijetu, ako je to ikako izvedivo. Falsificirani dokumenti nisu nikakav problem ako Antonija nije tu, niti neko drugo ime, bilo koje, on se u tome slaže s onom narodnom "Zovi me i vrčem, samo me nemoj razbiti". On bi mogao falsificirane dokumente nabaviti kod jednoga svog druga, dobrog arhitekta uostalom koji se tako izdržava već nekoliko godina jer nije mogao naći posao kao arhitekt. što se njega, Kenana, tiče, dokumenti mogu glasiti na bilo koje ime koje se gospodinu Bariću i njegovim prijateljima dopada, samo on te dokumente ne može koristiti kad je Antonija tu. Nisam uspijevao odgonetnuti da li me Kenanovo optimističko pametovanje s povremenim izlascima da se bude u toku stvari više nasmijava ili nervira, kao što prije toga nisam mogao odgonetnuti da li me više nervira njegova urednost ili privlači njegova vedrina. Ali mi se njegovo mišljenje da se ne može pred svojom ženom koristiti falsificiranim dokumentima i predstavljati lažnim imenima učinilo apsolutno logičnim, zapravo jedino mogućim. Tako smo Kenan i ja smislili da pokušamo organizirati odvojene izlaske za njega i Antoniju, Bariću to ne bi smjelo biti neki veliki problem, a to što od njegovog druga možemo dobiti kvalitetne dokumente s podacima koje želimo nesumnjivo je velika stvar i ozbiljno ohrabrenje za sve nas.
Od Kenana sam otišao do Dubravka da razmijenimo informacije i dogovorimo naredne poteze. Iznenadio me je bijes s kojim je Dubravko, danas uostalom dosta loše raspoložen, reagirao na moj izvještaj, pogotovo bijes s kojim je primio moj razgovor s Kenanom i prijedlog da se pokuša izići u dvije grupe. Meni je taj razgovor bio nekako normalan i tek me je ova

Dubravkova reakcija upozorila da ima ljudi koji bi u svemu tome mogli prepoznati i ponešto ne sasvim obično.
- Možda je jednom profesoru književnosti sve to sasvim u redu - bjesnio je Dubravko - ali za moj ukus ima previše psihologije u svemu tome. Cijela ta stvar smrdi do neba od puste psihologije.
Hodao je, zapravo poskakivao po svojoj tijesnoj sobi, jako razmahujući rukama i time stalno u opasnosti da sruši ili odbaci neku od onih bezbrojnih gipsanih vilica što su ukrašavale sobu i nabrajao primjere nepodnošljivog obilja psihologije u situaciji s kojom smo mi suočeni, obilja koje normalnog čovjeka, naprimjer njega, Dubravka, navodi na pomisao da ne boravi u stvarnosti nego u lošoj izvedbi klasične drame, to jest da nema posla s ljudima nego s provincijskim glumcima. Ili ne ni s glumcima, i provincijski glumac vrišti kad ga uščineš, nego s njihovom izvedbom klasičnih likova koja nema ni tijela, ni osjećanja, ni pameti, ima samo psihološke nijanse. Samo nekoliko primjera, i sve će ti biti jasno. Baba koja ne bi spasila rođenu kćerku jer bi to maloj moglo navaliti razna pitanja na kosti; momak koji ne bi spasio glavu ako bi pred svojom ženom morao uzeti u ruke falsificiran dokument, ali inače pristaje na sve pod milim Bogom ako mu žena nije tu; profesor koji ne bi objasnio svojoj ženi da jedino živi ljudi mogu nekoga voljeti, ali se zato razleti oko nepoznatih ljudi kao da mu je u njima spas; i u svemu tome ja, siroti Dubravko, koji bi trebao jurcati okolo i moliti raznu gospodu da prihvate moje usluge i tako mi dozvole da ih spasim iz ovoga.
- Pa zar ni ti ne vidiš koliko je sve to odvratno, neukusno, nepristojno?! - bjesnio je Dubravko a onda, kad se malo smirio, pokazao rukom na gipsane vilice i ostale užase kojima je ispunio sobu pa mi objasnio: - Svi se mi, negdje od tridesete ili tridesetpete služimo psihičkim protezama. S tim počinjeno čak prije nego se počnemo služiti ovim što ih ja pravim, iako nam i jedne i druge zatrebaju u istoj životnoj dobi, u najboljoj iliti zreloj dobi. Pa zar ta tvoja gospoda to do danas nisu shvatila, pobogu?! Zašto mi uopće imamo zdrav razum nego da nam pribavlja duševne proteze i tako nas vadi iz moralno hromih situacija? I da ti pravo kažem, koliko god mi je odvratan mlad čovjek koji svoju podlost pravda razumom ili je podal zato što je to razumno, toliko mi je odvaratan zreo čovjek koji glumi heroja i ne pristaje

biti razuman. Sve u svoje vrijeme, majku mu, svako životno doba ima svoju logiku, pa i svoju etiku.
- Vjerujem da imam par misli koje posredno potvrđuju tvoju teoriju - uhvatih se za posljednje Dubravkove rečenice u nadi da bi ga malo filozofiranja moglo umiriti. - U graničnim situacijama, u vremenima velikih iskušenja, ljudi postanu moralno osjetljiviji nego inače, recimo mnogo moralniji nego što su u normalnim uvjetima, jer im ništa drugo ne ostaje. U normalnim su vremenima ljudi razumni i koriste se svojim, kako ti reče, moralnim protezama jer pred sobom imaju dvije, tri, pet mogućnosti među kojima biraju najudobniju i najkorisniju. A zbog manjka dogadjaja rijetko su uostalom u situaciji da bilo šta stvarno biraju. A u ovakvim, dramatičnim, situacijama, nema izbora, niko te ništa ne pita i zato se moralna osjetljivost pojača. šta misliš o tome?
- Ozbiljno me pitaš? - zapanjeno se Dubravko zagledao u mene.
- Da, naravno.
- Ništa, brate. Naravno da o tome ne mislim ništa. Briga me za ljude, dragi moj profesore, briga me za njihove moralne osjetljivosti, briga me za njihove izbore - govorio je Dubravko sve glasnije, a to je značilo da bi se mogao razbjesniti i razmahati još gore nego maločas. - Ja pravim vještačke vilice, mostove i ostale pristojne stvari, a psihologiju ostavljam vama. U cijeloj ovoj priči mene zanima samo jedno: da doktoriram i vratim se ovamo praviti vam proteze. I još me zanima dokle sam ja spreman titrati onom ljigavcu sa Stupa čekajući da mi ljudi s osjećanjima dozvole da ih spasim. I konačno me zanima ima li za moje duševno zdravlje još uopće nade ako ja na sve to pristanem, a ja evo, kao što vidimo, pristajem već neko vrijeme i namjeravam pristajati još neko vrijeme.
Dubravko je vikao i bjesnio, s tim da je sve više bio bijesan na sebe i sve manje na ostatak svijeta. Ja sam tu i tamo izgovarao poneku općenitu mudrost, u stilu kako treba svakoga pustiti da svojim vlastitim putem ode k vragu, praveći se da to odgovaram njemu, a ustvari sam mu samo pomagao da vikom istroši svoj bijes. I kad sam zaključio da sam mu u tome pomogao koliko sam mogao, oprostio sam se i otišao, siguran da će Dubravko uraditi koliko može, njegov bijes kazuje to najjasnije što je moguće. Pri tom će on doduše sebe uvjeravati da je to u njegovom interesu i da on to samo zato radi,

da je sve to razumno koliko i razum sami te da tipovi poput njega ionako nisu sposobni za dobrotu ljudskog srca i druge slabosti te vrste. Gnjavit će on svoje bližnje pričama o svojoj ledenoj praktičnosti, ali će uraditi koliko može da Barića pridobije za varijantu koja bi nama odgovarala, naime da dva dijela "naše grupe" iziđu odvojeno jedan od drugoga, svejedno da li u jednom ili u dva dana.

Svejedno sam Kenanu, prilikom našeg narednog susreta, sa mnogo optužbe u glasu ponovio sve Dubravkove primjedbe i razmišljanja o psihologiji, opisao mu Dubravkov bijes i iznio svoje primjedbe o njegovom prenemaganju i o veličini onoga što su drugi spremni za njega učiniti. Prešutio sam, naravno, da se njegovo ponašanje meni učinilo logičnim a da je njegova izjava kako ne može pred Antonijom koristi drugo ime i falsificirane dokumente odlučila da mi je on mnogo više drag nego smiješan sa svojom urednošću i optimizmom. To sam morao prešutiti jer bi takvo jedno priznanje oduzelo mnogo od uvjerljivosti mojih prigovora i pokazalo bi pravi razlog moje ogorčenosti, a to se sve, osim toga, Kenana ipak ne tiče.

Kenan je mirno i uporno dokazivao da njegovo odbijanje da se pred Antonijom krivo predstavlja nije ni prenemaganje ni kapric nego apsolutno praktična odluka koja svoje razloge ima u činjenici da se njih dvoje vole i namjeravaju se ženiti. "Kad biste imali više tehničkih znanja, kad biste se recimo bavili arhitekturom, znali biste šta mislim", govorio je. "Jedino mi nije jasno kako taj Dubravko ne razumije tako jednostavnu stvar, on je ipak protetičar. On mora znati da bi to napravilo pukotinu ne u mome identitetu - briga mene za identitet kako ga neki razumiju - nego u njezinoj slici o meni, u njezinome doživljaju mene. Kao da bi se neko nevidljiv, recimo odsutan, uglavio među nas, kao da bismo živjeli u jednoj vrsti idealnog trokuta. Sliku mene u očima moje žene neizbježno i neizbrisivo bi mutila epizoda u kojoj sam ja i za nju, ne samo za ostatak svijeta, bio neko drugi, a to nije dobra osnova za sretan brak. Razumijemo li se, profesore? Ja samo želim, šaljivo rečeno, svoj brak statički dobro postaviti, da bude stabilan ako se već ženim."

Priznajem da njegovu argumentaciju nisam razumio, ali njegovo mišljenje i osjećanje jesam i to potpuno. Ni ja se ne bih mogao pred svojom ženom predstavljati kao neko drugi, ma koliko mi manjkalo razumnih argumenata kojima bih to pravdao i ma koliko mi ni samome ne bilo jasno zašto ne bih.

Ali mu nisam mogao priznati da ga ne razumijem ali se slažem s njim, nisam već zbog moje profesije koja mi zabranjuje slagati se s onim što ne razumijem. U svakom slučaju, dogovorili smo se da on ovih dana ode do Dubravka jer im je jednostavnije komunicirati direktno nego preko mene, a da koliko danas dogovori sa svojim drugom jedno prihvatljivo ime i ostale potrebne podatke za dokumente koji bi ga izveli iz Grada. Kad sve to dogovore, ja ću sa svim podacima otići do fra Ljube da nabavim temeljni, spasonosni dokument, a do tada neka se malo sami brinu o sebi.
Sve vrijeme sam naravno iscrpno obavještavao Saru o onome što se događalo, poduzimalo, planiralo, pripremalo (neka mi Bog oprosti, sada se tih dana prisjećam gotovo sa sjetom - toliko sam zujao okolo zabavljen tuđim problemima da nisam gotovo ni osjećao rat niti sam, po prvi put otkako znam za sebe, imao problema sa sobom). Sa Sarom sam odlazio tamo gdje su bili neophodni i njezina prisutnost i moja intervencija, sa Sarom sam se svakodnevno viđao ili kod nje ili kod nas, s njom sam provodio dobar dio dana tako da sam imao dovoljno vremena dobro je upoznati i učvrstiti dobre dojmove, zapravo ljubav, što ih nosim od prvog momenta našeg poznanstva.
Sa Sarom sam još jednom posjetio don Luku u crkvi sv. Josipa. U njegovoj župi je Sara krštena 1930. godine pa smo se nadali da bi on, na osnovu toga, bio spreman izdati krštenicu za Antoniju. I s pravom smo se nadali. Don Luka nas je primio veoma ljubazno, odmah pristao udovoljiti našoj molbi naglasivši da mala ne mora dolaziti ako se toliko boji, neka ona samo sjedi na sigurnome a on će joj udijeliti milost krštenja ovako, na molbu regularno krštene majke i uz dvostruko svjedočenje njezine želje za krštenjem, a pri tom nam je u nizu ponudio da zapalimo, da popijemo nešto ljuto i da ponesemo po jednu cigaretu. Kad smo bili na odlasku diskretno mi je ponudio da isto uradi i za moju ženu ako je namjeravamo izvući iz grada. Od srca sam mu se zahvalio i odgovorio da mi ta usluga sada više ne treba jer ona odbija napustiti grad i mene, a na to je don Luka objasnio da mi nismo dostojni čuda ljubavi i da ga zato nikad nećemo razumjeti.
Sara je na odlasku, kao da čara, mrmljala "Treća sreća, treća sreća", a tu je svoju formulu izgovarala toliko glasno da sam je morao čuti i tako dugo da sam naprosto morao upitati o čemu se radi. "Ovo je treći put da sam ja samo Serafina", objasnila mi je spremno. "Od Sare nema traga, samo je Serafina

tu, a i ona je tu za veću slavu države. Ta Serafina, to jest ja, potpuno je prozirna i kroz nju se, kao kroz leću, mora jasno i to uvećano vidjeti država, partija, crkva, ona institucija moći koja je odlučila da u tom momentu cijela ja budem samo Serafina." "I šta u svemu tome radi sreća?" pitao sam zbujeno. "Ovo je rekoh treći put u mom životu da mi se to događa, pa se zato nadam, zato priželjkujem, dozivam i molim, da bude sretno jer sam ovaj put radi Antonije bila Serafina", objasni Sara strpljivo i bez radosti, gotovo bez osjećanja. Vjerujem da ju je na te misli naveo don Luka koji ju je sve vrijeme oslovljavao sa "visoko štovana gospođo Serafina". Ali i ako jeste tako razumio sam samo jedan dio priče, a drugi, važniji dio, ostaje mi sakriven: zašto je Sara onda bila onako suha? U rukama je držala dokument koji joj kćerku izvodi iz Sarajeva, sve je izgledalo sigurno i dobro, imala je sve razloge da se raduje. A ona se nije radovala, ona nije bila čak ni tužna ili nervozna, ona je bila naprosto suha kao drvo u zimu, bez svega osim zebnje. Je li slutila ono što će se dogoditi, je li zato čarala? Ko bi to mogao znati?!

Tih sam dana posjetio i svoju sestru, inače medicinsku sestru u Domu zdravlja Stari Grad da pitam bi li mi mogla dati nešto što bi spriječilo pojavu raznih upala kod moje žene prehlađene kao zvijer i to veoma uporna zvijer. "Znam vam ja ovu novu prijateljicu, Saru" obavijestila me je sestra nakon obaveznog dijela jednog prosječnog obiteljskog razgovora u ratnim uvjetima, "ona je naš pacijent. Jako krasna gospođa, ali na svoju ruku." Onda mi je objasnila da su oni iz Doma zdravlja saznali o Sari sve što se moglo saznati vanjskim ispitivanjem (to je ono kad se raspituje okolo, kod drugih, a ne kod samog onoga o kome se raspituješ, objasnila je) jer im je svima Sara bila jako zanimljiva, onako upadljivo različita od svega što je dolazilo u Dom. Uvijek ljubazna i strpljiva, uvijek s nekom sitnicom za sestru na kartoteci i uvijek spremna da svoj red ustupi hitnom slučaju, svim tim se Sara izdvojila iz ljudskog materijala koji se moglo vidjeti u Domu zdravlja Stari Grad. Ili zapravo ni to, ne ono što je ona radila nego način na koji je to radila. Nije ti ona darovala bombonu radi protuusluge nego samo radi svoje i tvoje radosti zbog dara, nije ona tražila da joj se zahvališ ako ustupi svoj red, čak se zbunjivala i pokazivala nekakvu nelagodu ako si joj se počinjao zahvaljivati. Ta jedna neviđena, blaga strpljivost, aktivna i jaka, potpuno od ovog svijeta

ali bez veze i sličnosti s ljudima kakvi su danas, eto to je ono zbog čega Sara tako jako pada u oči.
I onda mi je ispričala sve što su saznali o njoj, jedan gotovo policijski izvještaj o osobi koju bi se kod policije nazvalo predmetom interesa.
Sara je rođena u jednoj od onih familija kakve su u Bosni nazivane kuferašima. Riječ se, kao i socijalni fenomen koji se njome označavao, u Bosni pojavila s austrijskom okupacijom a imenovala je, najkraće rečeno, široki krug ljudi koji su se izdržavali službom kod države ili kod neke velike firme kakvih je, međutim, u to vrijeme i u samoj Austriji bilo jako malo. Kuferašima su pripadali svi ili gotovo svi državni službenici zaposleni u administraciji, vojsci, policiji, pošti, željeznici, i to svi oni zajedno sa svojim porodicama. Kuferašima su pripadali svi oni zaposleni na stručnim poslovima kod izgradnje puteva i željezničkih pruga, na istraživanju rudnih bogatstava, na uspostavljanju katastarskih knjiga po austrijskome modelu. Kuferašima je pripadala velika većina zaposlenih u zdravstvu, školstvu, pa i u nekim modernim zanatima kakav je naprimjer fotografski. Kuferašima su pripadali ljudi koji su rukovodili izgradnjom državnih zgrada poput kasarni, željezničkih stanica, poštanskih zgrada, ali i većim dijelom onih zgrada u kojima su kuferaši trebali stanovati. Kuferašima su pripadale žene, djeca, rodbina, pa ponekad i posluga onih kuferaša koji su sebi mogli priuštiti familiju i poslugu ili bar jedno od to dvoje. Svi dakle ljudi koji su svoju sposobnost da rade neki posao iznajmili državi ili firmi kao svoj najvažniji ili jedini posjed, oni dakle ljudi koji žive od plaće i stoje na raspolaganju onima od kojih tu plaću dobivaju, onima kojima su se iznajmili, svi su ti ljudi i svi u vezi s njima u Bosni nazivani kuferašima.
Za kuferaše se govorilo da su bez korijena u Bosni. Biti bez korijena u nekom kraju znači taj kraj ne izdvajati, ne razlikovati od ostalih krajeva koje se poznaje, ne smatrati ga po nečemu svojim. Biti bez korijena u Bosni značilo je u ona vremena ne imati tu nepokretni posjed, uspomene, svoje mrtve, značilo je dakle ni po čemu ne razlikovati Bosnu od ostalih pokrajina ogromne Carevine u kojima se služilo ili će se služiti. Kuferaši su ljudi koji sav svoj posjed i sve svoje uspomene mogu smjestiti u kufere jer su oni ljudi u najmu, ljudi na raspolaganju ili kako se to već kaže. Oni su odnekud došli u Bosnu, noseći u kuferima sjećanja, posjed i sve drugo što imaju osim svoje

radne sposobnosti, a kad poslodavcu zatrebaju na drugome mjestu, u nekoj drugoj pokrajini, oni će sve svoje potrpati u kufere i otići tamo gdje ih služba ovaj put vodi. Zato je posve logično njihov boravak u Bosni zamisliti kao čučanje na kuferima i čekanje na poziv koji će ih zajedno s tim kuferima odvesti nekamo dalje.

Mora da su ti ljudi bili jako zanimljivi Bosancima. Došli bi odnekud, ptice znaju otkud, u tu zemlju u kojoj ne znaju ni jezik ni običaje, došli bi bez svoga jezika i svojih običaja, odnosno sa službenim jezikom kao jedinim koji imaju i s onim krhotinama običaja što ih modernim ljudima daju državni praznici i obiteljski rituali, barem onim modernim ljudima koji imaju državu i obitelj, došli bi oni, kažem, tako, recimo u neko Sarajevo, smjestili se u njima dodijeljeni stan, jedan od mnogo istih takvih stanova u jednoj od mnogo istih takvih zgrada u stambenom bloku, u jednome od stambenih blokova što ih je država pripremila za svoje službenike (što su kuferaši izgradili za druge kuferaše). Onda bi raspakovali kufere i počeli život koji se uglavnom sastojao iz toga da muževi rade, djeca idu u školu a žene se brinu i za jedne i za druge. Nisu mogli ovdje graditi prijateljstva i upoznavati lokalni svijet jer nisu znali jezik, djeca nisu mogla stjecati pravu raju u školama jer nisu mogla imati stvarnog kontakta s drugom djecom, žene nisu nalazile puta do lokalnih žena, do njihovih pijaca i kuhinje, jer nisu poznavale ni jezik, ni biljke, ni gastronomsku kulturu ove zemlje. Jedino društvo su im bili drugi kuferaši iz njihovog naselja, ako bi se našli neki s kojima se isplati provesti ono malo vremena što ostane od posla. Naravno, druženja među njima nisu prerastala u prijateljstva jer su i jedni i drugi stajali na raspolaganju, čekali dakle da pokupe svoje kufere i svoja sjećanja uvećana ovaj put za sjećanje na još jedan grad i još jednu krasnu familiju s kojom se moglo, s kojom se možda moglo, ne, s kojom se naravno nije moglo sprijateljiti.

Mora da su Bosancima ti ljudi bili jako zanimljivi jer su za tradicionalno bosansko društvo bili apsolutna novost, nešto nečuveno i neviđeno u svim elementima, od odjeće i obuće do svakodnevnog života i pogleda na svijet. S tim ljudima je počela modernizacija bosanskog društva, ti su ljudi i njihov život prvi susret Bosne s modernim svijetom i životom u njemu, preko njih je bosanska kultura upoznavala moderno doba. I prepoznala to doba u kuferu, temeljne osobine modernog doba, života i čovjekovog prisustva u modernom

svijetu prepoznala je bosanska kultura u metafori kufera. Prema nazivu "kuferaši" sudeći, reklo bi se da je u doživljaju onovremene bosanske kulture kufer temeljni znak modernog svijeta, metafora koja izražava njegove bitne osobine i sami način postojanja u tom svijetu.
Sara je rođena u jednoj od onih familija što su ovamo došle kao kuferaške pa se ovdje odomaćile i vremenom ukorijenile, počela je sestra svoj izvještaj o Sari. Njezini su se odomaćili veoma brzo, pradjed je došao odmah nakon okupacije kao kuferaš a već je djed bio trgovac da bi Sarin otac bio ugledni domaći trgovac koji je s dućanom preselio iz Pofalića na čaršiju i sa stanom iz Kovačića u Kulovića ulicu. Otac je bio i politički aktivan, bio je istaknut u Hrvatskoj seljačkoj stranci. Zato su ga Endehazijske vlasti sve vrijeme Drugoga svjetskog rata ostavile na miru, i to u doslovnome smislu te riječi jer niti su ga progonile niti su ga prihvatile kao svoga, što mu je omogućilo da i u Drugoj Jugoslaviji nastavi miran život i trgovački posao kao jedan od mnogobrojnih i posve nevažnih rukovodilaca u "Konzumu".
Sa Sarinom se generacijom obiteljsko prezime Kohek gasi, jer su ona i sestra Anđelina jedina djeca njihovih roditelja. Anđelina, dosta starija od Sare, otišla je kratko nakon onog rata u Zagreb studirati ekonomiju i tamo napravila sjajnu karijeru u vajskoj trgovini, blistavo se udala i sve u svemu, jedan je od onih ljudi za koje bi se uvijek moglo jedino reći "ako su živi i danas im je lijepo".
Sara je kao jedan od boljih studenata generacije završila matematiku i fiziku a onda se, na opće iznenađenje, zaposlila kao nastavnik u osnovnoj školi na Hridu. Dubinu šoka koji je to Sarino zaposlenje izazvalo kod svih oko nje može razumjeti onaj ko zna kakva je u tim godinama potreba vladala za ljudima s njezinom diplomom. U to vrijeme "Energoinvest" raste kao mahnit i zapošljava sve što zna tablicu množenja, a pametnoj osobi se tu nudi svjetska karijera, bolja od one kakvu je njezina sestra napravila u Zagrebu. A ako joj nije do karijere nego do familije, kao mnogome žensku, bilo je tih godina u srednjim školama mjesta za profesore matematike i fizike doslovno koliko te volja. To bi se reklo da je Sara, birajući između dobra i boljeg, izabrala Hrid, gdje ni gladovati ne možeš dovoljno, recimo toliko da od toga umreš. Kasnije je uznapredovala do nastavnika u Osnovnoj školi Ilija Grbić na Bistriku i to joj je, koliko se zna, jedino napredovanje u životu.

Kao već gotovo stara cura, s tridesetak godina, udala se za nastavnika geografije u svojoj školi, jednog povučenog tihog čovjeka koji je i sam bio malo postariji, valjda zato što je bio tako izrazito fin i neprimijetan. O njihovom se braku ništa pouzdano ne zna jer pravih kućnih prijatelja nisu imali, a pričalo se da su živjeli dosta skladno, to jest bez nekih velikih sukoba. Jedini kao problem bilo je po priči to što je on bio pjanac, i to solo-trinker od one najgore sorte, onaj što u akšam sjedne, šutke potamani bocu rakije, a onda po svu noć u snu stenje, jauče i ponekad povraća. Ali se ni to s njegovim pićem ne može znati pouzdano jer nikad niko nije čuo Saru da se žali na to ili na nešto drugo. A bilo bi jedva moguće da se kod njega ili u vezi s njim žali na nešto drugo, kod njega se na nešto drugo nije moguće žaliti kad je bio totalno neprimijetan, toliko da ti ni danas ne možeš biti siguran je li on stvarno umro ili ga ti samo ne vidiš.

Na samom početku braka rodila im se kćerka Antonija koja i danas studira arhitekturu, iako bi trebala imati solidnih godina. Sara je maloj bila i otac i majka jer joj je muž umro prije nego je mala pošla u školu, iako njegova smrt ne bi trebala biti jedini razlog za to. Po onome što se zna ili se bar o njemu priča, reklo bi se da bi Sara s njim bila samohrana majka koliko i bez njega, s njim čak još više. Par godina po njegovoj smrti Sara i mala su dobile stan u kojem su i danas.

Priča sa stanom pokazuje, kao uostalom i mnogo drugoga, da Sara nažalost nije sasvim na okupu. Ona je davno imala sva prava na bolji i veći stan, a niko ne zna da se ikad požalila na ovaj ili da je nešto poduzela da dobije bolji. Kad bude stani-pani nije morala ni poduzimati, mogla je useliti kod roditelja o kojima se ionako brinula i koji bi to jedva dočekali, pa naslijediti pravo na njihov ogromni i prelijepi stan usred grada. I nemoj mi tu prodavati priču o skromnosti, može ona biti skromna koliko je volja ali ona je majka i morala je toliko uraditi za svoje dijete, danas je grijeh dijete skromno odgajati i učiti ga da bude skromno. Jedna doktorica kod nas, u Domu, misli da mala ovako dugo studira upravo zbog krivog odgoja, zato što joj majka nije odgojem usadila ambiciju, potrebu za uspjehom i dokazivanjem, glad i htijenje. Moraš ti djetetu danas to usaditi, inače si ga odgojio da bude asocijalno i da na kraju propadne. Dobro, recimo da bi se i to sa stanom i odgojem moglo objasniti time da je ona loša majka koja svoje dijete krivo

odgaja radi vlastite udobnosti i uči ga vedrini, opuštenosti i šta ja znam čemu sve, umjesto uspjehu, konkurenciji i višim ciljevima.
Ali to objašnjenje, vidiš, naprosto nije tačno ili bar nije sasvim. Nama kroz Dom prolaze dnevno desetine ljudi sa Hrida, Podhrida, Bistrika, pa smo od njih mogli saznati čuda o Sari. Nema broja onima za koje se zauzela, kojima je pomogla, oko kojih se trudila. U Crvenom križu poznaju Saru i strahuju od nje gore nego od inspekcije jer joj nikad nije dosta za njezine štićenike. Ne radi takve stvari neko ko bi slavio opuštenost, neka mi niko to ne objašnjava. Nije ona opuštena i nije od onih kojima je sreća glavna, to se vidi na njoj, to ti je jasno na prvi pogled. A nije ni nesposobna, zna ona pokazati i prodornost i sposobnost kad se radi o drugima. Zašto je onda tako totalno neprodorna i nesposobna kad se radi o njoj? Kako objasniti njezin neuspjeh na svim životnim planovima?, završila je moja sestra izvještaj o Sari.
Pitao sam kako ga objašnjava ona, to jest oni iz Doma.
Time da ona nije sva na okupu, bio je kategoričan odgovor. Dalo bi se raznim mudrovanjima objasniti sve vanjsko, pogotovo danas kad ima dovoljno ovih modernih teorija za sve. I stanovi, i posao, i odgoj djece, i sama djeca, sve bi se to dalo opravdati ovim ili onim. Ali kako opravdati, razumjeti, objasniti i shvatiti njezin brak? žena sam, ne treba mi niko pametovati. Nema mudrovanja koje će me uvjeriti da je normalna žena koja se uda za najdosadnijeg i najneuglednijeg muškarca iz svoje okoline ako je mogla birati. A Sara je mogla birati, nije ona neka zanosna ljepotica ali je bila i ostala izrazito zanimljiva žena koja je nesumnjivo mogla birati za koga će se udati, to se na njoj i dan-danas vidi. Zato ja tvrdim da je kod nje glava u pitanju. Inače sjajna osoba, u svakom pogledu, prekrasna. Samo ovo...Kao da samu sebe kažnjava, shvataš. čula sam ja za takve, one što vole bol, ali sam mislila...Ma ne bih o tome ni mislila.
Istog sam dana vidio i Saru, ali sam joj naravno prešutio izvještaj, samo sam joj prenio sestrine pozdrave i rekao da svi u Domu o njoj lijepo govore. Sara nije bila potresena iako joj je bilo drago, previše je bila uzbuđena velikim događajima kojima smo išli usuret i velikim nadama da bi se dala uzdrmati sitnicama kao što su dobra mišljenja o njoj. Naša se stvar jako dobro razvijala. Već smo imali krštenice za Antoniju i Dubravka, imali smo tvrdo i sasvim pouzdano obećanje i za Kenana, imali smo čovjeka koji radi sasvim

dobre i pouzdane dokumente za njega, Barić zasada čvrsto stoji kod svojih obećanja i ponavlja da bi uskoro sve trebalo biti spremno za izlazak prvih dvoje, a i za trećega će sigurno biti u redu, možda čak isti dan. Antonija se već pomalo pakovala, zapravo birala, pravila širi izbor onoga čega bi se teško odrekla iz kojega će onda pred polazak napraviti pravi izbor. Od uzbuđenja i nade, od radosti zbog Kenana, vratilo joj se malo boje u lice, jedno fino duboko rumenilo koje se jedva vidi, pa je od toga lijepa, ljepša nego ikad, ne možeš je se nagledati.

Ozarena prekrasnim izgledima za Antonijino stvarno spasavanje, dakle zajedno s Kenanom i ljubavlju, Sara se nije bojala ni samoće koja se sve jasnije ukazivala kao njezina skora sudbina. Prije podne ima školu, ima učenike i njihove roditelje, a poslijepodne se uvijek nešto nađe, evo može ponekad posjetiti i nas (pri tom je, sasvim karakteristično, pokazala na moju ženu), može pomagati i u Domu zdavlja ako ljudi već tako dobro o njoj misle, ima bezbroj mogućnosti da se bude stvaran i potreban. Radovala se, brbljala, kovala planove. Bila je sjajna, bila je - da ponovim njezine riječi - lijepa, ljepša nego ikad, bilo je milina gledati je.

5. DOLAZAK SERAFINE

Kao što u pravilu biva, udar je uslijedio kad se najmanje očekuje i kad najjače boli. Dan nakon onog Sarinog popodneva kod nas, kad je bila onako sretna i lijepa, kad mi je uljepšala dan svojom nadom, potražio me je u kasno prijepodne Kenan, prilično uzbuđen ali mnogo više turoban. Njegovom drugu što radi dokumente upali su sinoć u stan momci iz jedne od ovih grupa dobrovoljaca što brane Grad. Jesu li ga zatekli pri radu, jesu li došli na temelju neke prijave pa uzeli pretresati stan i našli kompromitirajući materijal, jesu li oni krenuli nasreću upadati u stanove u potrazi za mogućim suborcima, o tome Kenan ništa nije uspio saznati. U svakom slučaju, momci su našli brdo formulara, pasoških knjižica, mnogo dokumenata u raznim fazama izrade i objasnili Kenanovom drugu da njegova stvar stoji dosta loše. Ne samo da falsificira dokumente i vjerovatno razne druge stvari, on i potkopava odbranu Grada omogućujući odlazak vojnim obveznicima, a Bog zna šta bi se još otkrilo kad bi se malo ozbiljnije kopalo oko njega. A oni će, naravno, kopati, osim ako se on pridruži njima, tada neće kopati jer nije niko lud kopati protiv svog ratnog druga. Tako je Kenanov drug u sebi prepoznao dobrovoljca i ostavio Kenana bez dokumenata. "Pa kakve veze imaju, pobogu, falsificirani dokumenti danas i ovdje, u gradu u kojem se ljude ubija kao papirnate ruže. Je li on uopće normalan, kako je mogao nasjesti na tako prozirnu ucjenu?! Ne, takva se besmislica zaista može samo meni dogoditi. Dokumenti jedne države koja više ne postoji - i ja radi toga ne mogu vani, pa to je da svisneš!"

Nisam saslušao sve što je Kenan imao reći o svojoj žalosnoj sudbini nego sam ga pozvao da me slijedi i pojurio k Dubravku. On mora hitno saznati za problem koji je iskrsnuo, prvo zato što bi možda mogao pomoći oko njegova rješavanja (nije li meni ponudio da riješi problem s dokumentima, ako bih se odlučio na odlazak) i drugo zato što je ovo vjerovatno značilo nove intervencije kod dragocjenog Barića i nove dogovore s njim, a Dubravko je jedini od nas to mogao. Dubravka smo zatekli u njegovoj sobi na fakultetu, sveg oznojenog i jako uzbuđenog. Upravo se vratio od Sare i sprema se da krene k meni. Barić mu je jutros po jednom vojniku poručio da je odlazak

fiksiran za prekosutra, bez odgađanja, bez dodavanja novih ljudi, bez skupih automobila i bez mogućnosti za bilo kakve promjene. Ako gospodin asistent ne može s njima, prekosutra, slabi su izgledi da mu Barić pomogne jer on za par dana odlazi s ovog mjesta, a i inače su veoma skore i veoma ozbiljne promjene stanja na ovoj borbenoj liniji veoma moguće i to sasvim skoro. (Asistent iz Barićeve poruke bio je Kenan. Dubravko je naime Bariću slagao da se radi o momku iz stare hrvatske familije koji je izabran za asistenta na Medicinskom fakultetu u Zagrebu.)

Čim je čuo Barićevu poruku Dubravku, Kenan se odlučio oprostiti od nas i otići do Antonije da s njom provede još ovo malo vremena i pomogne joj ako nekako mogne. Ja sam ostao kod Dubravka, ispričao mu slučaj s Kenanovim drugom, on meni objasnio da on nema nikoga ko radi dokumente po željama, a ono kad je meni nudio svoju pomoć radilo se samo o njegovoj spremnosti da se oko toga potrudi. Raširili smo ruke, slegli ramenima, zaključili da je sada ionako kasno za sve i time je Kenanov slučaj bio riješen, bar za nas dvojicu. A onda smo otišli do mog rođaka, profesora na Stomatologiji, treća vrata od Dubravkovih, vidjeti ima li nešto za popiti ili bar po cigaretu za nas dvojicu.

Ovakav razvoj našega velikog poduhvata uzbudio je H. mnogo manje nego što sam očekivao. "Ne možeš ti nekoga zaštititi od njegove vlastite prirode", rekla je i to je bio jedini komentar na moj opširni izvještaj. Meni je prepustila da odgonetam kome je uputila svoju dragocjenu pouku i na koga se njezina preporuka odnosi - savjetuje li naime meni da dignem ruke od Sare kojoj nema pomoći ili poručuje Sari da ostavi na miru Antoniju kojoj se, kao ni bilo kome drugome, protiv njezine prirode ne može pomoći. Uostalom, koga god da je mislila, ne slažem se, to jest imao bih ponešto primijetiti. (Sve češće mi se događa da vidim kako ispravan princip krivo predstavlja neku stvarnu situaciju i zato se sve češće sporim sa H. koja je u principu uvijek u pravu.) U pravu je ona, bar principijelno, ali ni u Sarinome, ni u mome slučaju taj ispravni princip ne odgovara istini, htio sam reći, a nakon toga zamoliti da se H. ipak malo potrudi i malo bolje objasni šta misli.

Nisam stigao ni pitati, ni primijetiti, ni predložiti jer su odjeknuli udarci na ulaznim vratima. Bila je Sara, došla je pozvati me sutra k sebi, na oproštajni ručak koji priređuje za Antoniju. Izgovarajući poziv naglašeno je piljila u

mene i po prvi put me, uostalom, oslovila sa "ti", valjda da ne bi bilo nesporazuma oko toga na koga se poziv odnosi. H. je brzo u moje ime prihvatila poziv (prvi put u naših dvadesetidvije godine jedno od nas je govorilo u ime onoga drugoga), a onda ponudila Sari da ostane kod nas na ručku. Ne znam je li je to koštalo posebnoga truda (mene bi nesumnjivo koštalo), ali je meni imponiralo što joj je glas pri tome zvučao posve prirodno, kao da je sasvim prirodno da je Sara do sada i ne pozdravi ili kao da ona, moja žena, to nije opazila. Sara je bez oklijevanja prihvatila poziv, izostavljajući čak i ono krzmanje kojim se sugovornika prisiljava da svoju ponudu ponovi više puta, ono prenemaganje koje je Sara, kao svi malo stariji ljudi kod nas, smatrala ne toliko otmjenim koliko znakom dobrog odgoja, pa nije od njega odustajala ni u kojoj prigodi.
Sasvim odsutno, bez ikakva odnosa prema onome što govori (gotovo bih rekao i bez jasne svijesti o tome) objasnila je da se ona potajno nadala ovakvome jednom pozivu jer joj treba, jako joj treba da ostane kod nas što duže može. Njoj zapravo treba da se makne iz svoje kuće, a nije joj palo na um ništa pametnije od toga da se makne do nas. Ona se mora maknuti da se ono dvoje siromaka oproste kako valja, a to mogu jedino ako im se niko drugi ne vrzma pred očima. Kenan je došao da pomogne oko pakovanja čim je saznao sve i tada su, kako se on pojavio, sjeli na Antonijin kauč. Tako su sjedjeli dok je Sara tugovala nad njima i nad sobom, tako su sjedjeli kad je Sara shvatila da se treba maknuti, tako su sjedjeli kad je ona odlučila to provesti u djelo. Nisu odgovorili kad ih je obavijestila da se ona neće vratiti prije mraka, nisu odgovorili na njezin pozdrav, nisu vjerovatno ni registrirali, ni odlazak, ni obavijest, ni pozdrav. Sjede, drže se za ruke i šute, okruženi onim što je Antonija izdvojila i poslagala okolo kao važno za ponijeti. I kad im ne bih smetala ja bih otišla, ne mogu ja podnijeti pogled na njih, niko ih ne bi mogao dugo gledati onako mlade, dobre i izgubljene, tuđin to ne bi podnio a kamo li majka koja dobro zna šta kasnije dolazi na njih.
Sjedjeli smo u našoj dnevnoj sobi u kojoj je, zbog dimnjaka, bio smješten dragocjeni šporet koji nas je u ovim vrelim danima grijao do ludila. Pili smo kakao za koji smo htjeli vjerovati da je kahva (već desetak dana smo kahvu pili jedino ujutru, kad je potrebna kao jedna vrsta terapije, da bismo produžili trajanje skromne zalihe koju smo imali; a za poslijepodnevni obiteljski ritual,

kojim već godinama postavljamo mentalnu granicu između svog doma i svijeta, ritual kojim u doživljaju odvajamo svoj boravak unutra, u kući, od boravka vani, u svijetu, za taj smo, kažem, ritual koristili kakao, s tim da smo kakao za potrebe rituala proglasili kahvom i tretirali ga kao kahvu) i trudili se da dovedemo do kraja odvajanje našeg dijela dana od onoga koji smo prisiljeni provoditi vani. Sara je otklonila ponuđeni kakao, sjela između nas dvoje, neko vrijeme šutjela a onda počela monolog o ono dvoje siromaha i svojoj potrebi da se makne. Vjerovatno i ne znajući šta radi, uzela je cigaretu koju sam joj savio i držala je nepripaljenu među prstima, prinoseći je povremeno ustima i potežući kao da puši. H. i ja smo livali kakao iz džezve u findžane, srkali i pušili uspijevajući povjerovati da je kakao s cigaretom sasvim dobra stvar, i slušali Saru koja je u nedovršenim i nezapočetim rečenicama govorila i govorila, bez potrebe za odgovorom i vjerovatno bez potrebe za slušaocem.

Kad smo popili kakao H. je izrazito poslovno, gotovo bih rekao hladno, pitala Saru bi li joj pomogla oko ručka i ostaloga, što je meni bila jasna poruka da se zaputim u svoju sobu. Kasnije sam još jednom, kratko, imao priliku praviti damama društvo za ručkom koji je protekao u gluhoj i preglupoj atmosferi kakvu u svojoj kući ne poznajem i ne podnosim (mi ne izmjenjujemo objektivne, bezlične ljubaznosti koje svi ljudi izgovaraju isto bez obzira na to kome se obraćaju; takva komunikacija sjajno funkcionira jer ne košta truda i zato se kod nas tako ne razgovara), tako da zapravo nisam objedovao nego se nahranio. Nakon toga sam opet otišao u svoju sobu.

Tek iza devet, kad se bilo već uvelike smrklo, H. me je pozvala da otpratimo Saru kući. Išli smo tiho, šuteći i veoma brzo, iako se tako kasno, kod slabe vidljivosti, nismo morali bojati snajpera. Valjda nismo podnosili jedni druge, valjda su njih dvije rekle jedna drugoj sve što su imale, a sa mnom ionako nemaju šta govoriti neposredno nakon svojih razgovora. Osim toga, mi nismo ravnopravni jer H. i ja imamo jedno drugo a Sara ostaje sama. Praviti se da nije tako bilo bi glupo i licemjerno, a to izgovoriti bilo bi surovo i besmisleno. Jedino nam je šutnja omogućavala da budemo zajedno, a i to koliko je moguće kratko.

U Ulici Tomaša Masaryka, gdje se skreće prema njezinoj zgradi, Sara mi je još jednom napomenula da se vidimo kod nje, sutra u četiri poslijepodne.

Onda je pružila ruku mojoj ženi, bez riječi se s njom kratko rukovala, okrenula se i otišla. Koračala je nekako teško ali brzo, tako da ju je mrak brzo sakrio od nas, u svakom slučaju mnogo prije nego smo mogli znati je li se okrenula dok je išla prema svojoj zgradi.
I nas dvoje smo se šutke okrenuli i zaputili kući. Nije da nismo imali o čemu razgovarati, ali nam se valjda činilo nepriličnim razgovarati o Sari koja nam je u tom trenutku bila najbliža tema. Osim toga, od H. je dolazilo nekakvo izrazito loše, upravo negativno zračenje koje sam ja morao trpiti, kao da meni prekosutra odlazi kćer ili kao da je ja demonstrativno nisam pozvao na ručak. To sam joj u neko doba i rekao, a ona se kratko osmjehnula, odmahnula rukom i rekla da to nema veze i da ona na Saru nije nimalo ljuta, naprotiv. Ali se suzdržala od podrobnijih objašnjenja, što je također neobično za nju, pa smo šutke došli do kuće. Tek kad smo bili unutra, u našem stanu, dok sam ja zaključavao, prosiktala je da njoj "ni taj Kenan nije sasvim u redu", a onda mi, govoreći sve glasnije, objasnila da ti moraš, ako si potpuno siguran da je to ta žena, svoju ženu zgrabiti i ne puštati je od sebe.
- Valja se boriti za ono u šta si siguran, moraš se boriti ako si cijel čovjek, moraš da bi bio cijeli čovjek - zaključila je umorno i ne osobito uvjerljivo. A onda bez pozdrava otišla u svoju sobu.
Na oproštajnom ručku kod Sare bili smo samo nas četvero - Antonija, Dubravko, ja i sama Sara. Kenan je otišao već oko podneva, pod izlikom da mora Antoniji ostaviti vremena da se spakuje a zapravo vjerovatno zato što se opraštanje više nije moglo podnijeti i čisto tehnički se nije dalo produžiti - u neko doba se moraš ili oprostiti ili predomisliti. Tu svoju misao naravno nisam nikome rekao, bilo bi to sasvim netaktično, ali i sada mislim da ga je otjerala čisto tehnička nemogućnost da razvlači i njih dvoje i sam proces opraštanja preko nekih granica. Ni sekretarica iz Sarine škole, ujedno njezina najbolja prijateljica, koja je trebala doći s mužem, nije se pojavila jer joj je sin ranjen preksinoć na Zlatištu pa su i ona i muž od ranog jutra u Vojnoj bolnici.
Sara je napravila mladi grah, u Bosni, iz razloga meni potpuno nepoznatih, zvan boba, dosta gusto, kombiniran s makaronama koje preuzele dio njegove žestine i tako same dobile veoma dobar okus, neusporedivo bolji od uobičajenog, anonimnog odnosno neutralnog okusa makarona. Istovremeno

je grah, bez one žestine koju grah ima pripremljen na bosanski način, sam i sa mnogo začina, bio možda najbolji grah koji sam u životu probao. Sve u svemu, dakle, Sara nam je ponudila jednu kombinaciju izvanrednog okusa, možda zbog nevolje (recimo zato što nije imala dovoljno graha za predviđenih sedmero ljudi), možda zato što je odnekud znala kako dobra može biti kombinacija graha i makarona. Uz to je iznijela još uvijek vrele hljepčiće sto ih je jutros zamijesila i iza podneva, kad je na nju došao red, ispekla u šporetu, dolje kod garaža, kojim se koristila cijela zgrada. U drugoj polovini augusta, potkraj petog mjeseca potpune blokade, u Sarajevu, iznijeti na stol mladi grah graničilo je s malim čudotvorstvom, a mislim da bi i u najbolja vremena svaka domaćica imala pravo biti ponosna ako svojim gostima može ponuditi ovako dobro i zanimljivo jelo. Utoliko sam očekivao da na Sari primijetim ne baš ponos, ljudi poput nje rijetko su ponosni jer su dovoljno samokritični, ali barem malo zadovoljstva sobom.

Ni traga od ponosa ili samozadovoljstva nismo na Sari mogli primijetiti mi koji smo sjedjeli za stolom, niti nagovještaja svijesti o tome da iznosi na stol nešto posebno nije bilo u načinu na koji nas je poslužila, ni traga od one snažne žene nije bilo u njezinom izrazu, njezinim pokretima, ni u čemu njezinome. čovjeka koji je voli, a ja sam je u tom trenutku nesumnjivo dobro poznavao i zato jako volio jer mi se čini nemogućim nju poznavati i ne voljeti je, nekoga ko je voli mora uhvatiti strah od pogleda na ženu koja nam je poslužila objed i od načina na koji je ona to radila. Ne bi se moglo reći da je Sara iznosila i raspoređivala na stolu tanjure, dijelila hljeb i livala grah, kretala se po kuhinji i oko stola, ne bi se, kažem, moglo reći da je ona sve to radila kao automat jer automat ipak znači jednu vrstu prisutnosti, automat koji radi jeste određena prisutnost. A Sara i njezino ponašanje za vrijeme našega ručka bili su sama odsutnost. Osim toga, u svemu tome nije bilo ni traga one zastrašujuće tačnosti jednog automata, onog funkcioniranja zbog kojeg su za mehaničku pamet automati tako izrazito superiorni ljudima.

Nakon dugog razmišljanja i sabiranja kod kredenca, Sara donese do stola četiri tanjura, prilikom raspoređivanja stavi pred Dubravka dva i to primijeti, odnosno time se pozabavi, tek kad otkrije da joj nedostaje tanjur za nju. Dubravkovu ljubaznu ponudu da joj pomogne odbije kratkim pokretom glave a kad ja ponudim isto obrecne se na mene kao na svoje pastorče s

komentarom da mi to ne dozvoljava ni moja žena pa zašto bi ona. A nakon toga početka, kad je Sara djelovala anonimno i bez duha pa utoliko podsjećala na automat, nizali su se problemi, greške, zastoji, koji međutim nisu jako potcrtavali njezinu dirljivu ljudskost. Tako, naprimjer, ode Sara kod susjeda koji imaju plin po lonac s grahom i onda na pola puta između kuhinjskih vrata i stola stane s punim loncem u rukama i stoji tako kao da se pita o čemu se radi, kamo je ona krenula i gdje se uopće nalazi. Ili uzme livati iz lonca nama u tanjure (obavezno je htjela da ona svakog od nas osobno posluži, nije pristala ni razgovarati o tome da svako sebi nalije) i onda zaobiđe moju malenkost iako se o tu istu malenkost doslovno saplela. I tako dalje, bezbroj sitnih, glupih grešaka, zastoja, prisjećanja na ono što je počela raditi. Ali sve to sa mnogo nervoze, jako netrpeljivo, s nekakvom prigušenom agresijom prema svima a pogotovo prema Dubravku, koja me je prisilila da se nekoliko puta upitam jesmo li mi ovamo pozvani ili smo silom provalili u ovu čestitu kuću.

Ta moja povrijeđenost bila je, naravno, jako pretjerana i govorila je mnogo više o mojoj reakciji na Sarino žalosno stanje nego o njezinome ponašanju. U svemu što je Sara radila, pa ni u njezinoj agresivnosti, nije zaista bilo ničega ličnog, nije bilo ni traga nečemu njezinome, zato valjda i jeste bilo tako mučno i odbojno. Gotovo bih rekao da u svemu tome nije bilo ničega ljudskog. Kao da sve to radi neko drugi, tako je djelovalo sve to Sarino. Neko dalek i ravnodušan, zabavljen svojim poslovima, upravlja Sarinim ispražnjenim tijelom onda kad ima vremena da na nju misli. On se naprimjer sjeti Sare i pokrene je da donese lonac s grahom od susjeda kod kojih je kuhala, a onda se zabavi oko svojih poslova i zaboravi na Saru kad se ona našla dva koraka udaljena od stola u svojoj kuhinji pa se ona zamrzne u pola pokreta i stoji tako ukočena, poput lutke, sve dok je se on ponovo ne sjeti, dalek i ravnodušan kakav već jeste. A kad je se ponovo sjeti, on je pokrene i Sara krene livati svoj grah nama u tanjure. Ima jedno mjesto u Kur`anu koje kaže da sve postoji zahvaljujući Božijoj milosti, odnosno zato što na svemu počiva Njegov pogled; kad bi On s nečega, makar na hiljaditi dio jednog trenutka, skrenuo svoj Pogled to nešto bi nestalo. Tog mjesta sam se sjetio gledajući Saru, samo što je kod nje nestajalo ono unutrašnje. Tako je to otprilike izgledalo, u svakom slučaju tu vrstu mučne grotesknosti je imalo

Sarino ponašanje koje bi, takvo kakvo je bilo, naš ručak učinilo neugodnim i da smo ga počeli u nekom drugom raspoloženju.
Kad je konačno svako od nas četvero imao pun tanjur i svoj mali hljeb pored tanjura, Sara je zauzela svoje mjesto prema prozoru i objed je trebao početi. Moglo bi se zapravo reći da je objed i počeo, samo što nismo mogli početi jesti jer ni Sara ni Antonija nisu posegnule za jelom, a ni Dubravko ni ja nismo mogli pristati na to da prvi počnemo jesti u tuđoj kući. Antonija je apatično zurila u naspramni zid, svojih metar i pol od Dubravkove glave i uporno mijesila maramicu koju je držala u desnoj ruci, bijela lica s krupnim tamnim krugovima oko crvenih očiju, potpuno nezainteresirana za svijet oko sebe, dok je njezina majka sjela na svoje mjesto, uzela kašiku i onda se isključila, zaboravljajući gdje se nalazi i šta je namjeravala (kao da je onaj daleki i ravnodušni što upravlja njome u tom trenutku zaboravio na nju). Kad se vratila sebi, Sara nas je pozvala da jedemo i zagrabila prvu kašiku. Vjerujem da se ona trudila, vjerujem da se mogao sasvim jasno primijetiti njezin napor, da joj glas zazvuči poletno i da u pokretu ruke bude nekog poticaja. Ali nije bilo, ni u glasu ni u pokretu. Tako je počeo objed koji je Sara jučer nazvala oproštajnim ručkom.
Nakon dva-tri zalogaja Antonija je izjavila da je Sara bila naumila ovo jelo pripremiti za kraj rata, zato je i čuvala ovo graha sve do sada. Tako smo nas dvije trebale proslaviti, možda još neko sasvim blizak, izjavila je Antonija ravnim spokojnim glasom i nastavila jesti sporo i bezvoljno kao i do tada. Dubravko i ja smo se zbunjeno pogledali, kao da jedan drugoga pitamo, kao da jedan kod drugoga provjeravamo, šta je ova obavijest trebala značiti, je li možda upućena nama dvojici, je li nam ponuđena kao salata ili data kao razlog da ustanemo i odemo, je li sirota djevojka naprosto prolupala pa govori bez svijesti i kontrole? Po svemu je najvjerovatnije bilo ovo posljednje. Antonija je izgledala stvarno loše, bilo je sasvim očigledno da ona izgovara ono što joj se nađe na jeziku, bez prave svijesti o onome što govori, tako da nas dvojicu i ne vidi uistinu a kamo li da nam lukavo odašilje tajne poruke svojim izjavama. A ipak je od te nesretne Antonijine izjave ostalo u zraku nešto neugodno, a ionako loša atmosfera postala je jako mučna. Vidio sam da se i Dubravko prisiljava da ostane, pa sam se iskesio i

zamahao glavom, vjerujući da sam ga time pozvao da izdrži (vjerujući da sam nam time pomogao da izdržimo).
A onda je, odjednom, bez ikakve najave, neočekivano možda i za njega samoga, provalilo iz Dubravka. Počeo je jako brzo govoriti, to jest otisnuo se u monolog kao što se pijanac koji je satima odolijevao otisne piti kad popusti. Vjerujem da je ova provala bila iznenađenje i za njega, ali je za mene bila gotovo šok. Vidio sam da mu je kao i meni, a meni je bilo svega preko glave. Valjda sam zato očekivao da Dubravko postupi kao i ja, a ja sam stisnuo zube, uzdahnuo nad sobom zbog svoje nesretne spremnosti da se žrtvujem za svoga bližnjeg i počeo sebe tjerati da jedem, ma koliko se zalogaj bunio i ma kako uporno ne htio dolje. Mnogo kasnije mi je palo na um da je Dubravko možda i uradio isto što i ja, samo što je za njega stisnuti zube značilo otisnuti se u monolog, govoriti i govoriti, brzo, naizgled nezaustavljivo, veoma nervozno i nekako poduzetno, ali iznad svega i prije svega glasno. Najprije je izrazio čuđenje i divljenje u vezi s ovako raskošnim objedom, nakon toga je hvalio izrazito originalan okus ove kombinacije i objasnio da se, koliko je njemu poznato, u Bosni grah ne pravi ovako, to jest on u svakom slučaju nikad nije jeo ovako pripremljen grah, bilo mladi bilo stari. On je kao dijete par puta jeo grah pomiješan s geršlom, ali ovako, mladi grah s makaronama, doslovno je spektakularno dobar.
Dugo je Dubravko mudrovao o grahu, objasnio da je on sve do sada vjerovao da se grah miješa s nečim jedino radi štednje a da je sada siguran kako se to treba raditi radi užitka u jelu, a onda odjednom, valjda kad je izgovorio sve što mu je padalo na um u vezi s grahom, opet bez ikakve najave ili prijelaza, počeo govoriti o svojoj disertaciji. Opširno nam je ispripovjedio sve o problemima s kojima se morao suočiti da nabavi dovoljan broj psećih vilica (sigurno ne pretjerujem ako tvrdim da je bilo nečega sumanutog u iscrpnosti i tačnosti s kojom je opisivao probleme, rješenja koja je za njih nalazio i puteve kojima je dolazio do dragocjenih psećih vilica). Ne znam je li on propustio objasniti ili ja nisam uspio shvatiti koju su funkciju imale pseće vilice u izradi disertacije i imaju li još uvijek neku, ali sam upamtio da je sirotom čovjeku trebala doslovno strahotna količina tih vilica, upamtio sam da ih je veoma teško nabaviti i upamtio sam da je Dubravku bilo gotovo teže doći do neophodne količine psećih vilica nego uraditi sve ostalo oko

disertacije. Upamtio sam i jedan radostan detalj u svemu tome, naime da Dubravko ima dobre izglede objaviti jedan sažetak svoje disertacije u nekom slavnom časopisu koji izlazi u Americi. Nakon toga je pred nama improvizirao taj sažetak koji mora biti na engleskom i koji na najvišoj stručnoj razini iskazuje ono što je u njegovoj disertaciji potpuno novo, u svjetskim razmjerama novo, a to samo za sebe dovoljno govori o vrijednosti jedne akademske radnje. Tugovao je što mi ne možemo iz njegovog summariuma razumjeti o čemu se uopće radi u disertaciji, kad bi ovdje imao par vilica pokazao bi nam i za par minuta bi nam bilo sve jasno. To i jeste vrijednost, ono što je on uradio je zapanjujuće jednostavno, reklo bi se svakom jasno, ali ipak nezapaženo do njegove radnje.

Dubravko je govorio i govorio, kao navijen. Ja sam se u neko doba povratio od šoka izazvanog njegovim padom u monolog, ali nisam ništa poduzeo jer mi je odmah nakon toga glava počela zujati od njegovog preglasnog govora koji je zapravo bio prije vika nego govor i od presvijetlog, gotovo piskutavog glasa koji je doslovno zvonio u metalnoj tišini što je vladala za stolom. Dobro de što govori, mislio sam, to bi se dalo nekako podnijeti; dalo bi se podnijeti i to što govori ove besmislice, možda je to i bolje nego da govori nešto pametno, ali zašto govori ovako glasno, zašto ovako nepodnošljivo glasno, mislio sam, mislilo se u meni, očajno. A onda sam primijetio da on sve vrijeme govori Sari, da uporno gleda u nju i obraća se direktno njoj. Kao da se brani od one agresije, od one netrpeljivosti koju Sara od samog našeg dolaska i ne pokušava sakriti, kao da se nastoji zakloniti iza zavjese riječi koju postavlja između sebe i nje. Ili pokušava ovome žalosnom obredu dati makar privid, makar jednu osobinu pravoga normalnog ručka za kojim se mora čuti i ljudski glas da bi bio cjelovit ljudski objed? Ili nastoji pomoći samoj Sari da pobjegne od vlastitih misli i osjećanja, štiti je upornim brbljanjem od nje same tako što joj odvraća pažnju od onoga što se u njoj zbiva? U svakom slučaju mogu biti siguran da ovo nije njegov način da stisne zube, kako sam u jednom trenutku pomislio, ovo je pokušaj da izađe na kraj s nekim problemom, i to s problemom koji on ima sa Sarom. Poznajem Dubravka dovoljno da bih u to mogao biti sasvim siguran.

Jesam li zaista osjetio snishodljivost u Dubravkovom glasu ili sam ja to naknadno dodao da bih cijelu situaciju sebi učinio bar donekle razumljivom?

Je li te snishodljivosti stvarno bilo ili sam ja u njegov glas projicirao svoje vlastito osjećanje? Ili sam ja zaključio da bi njegova snishodljivost mogla objasniti mnogo toga, pa je po prirodi stvari osjetio u njegovom glasu jer mi je bila tako jako potrebna? Ne znam, ni onda nije bilo moguće odgovoriti na ta pitanja, ne bi bilo moguće ni da su okolnosti bile posve druge, a kamo li sada. Srećom nije ni važno imati odgovore, ni sama pitanja nisu osobito važna. Radi se o tome da je meni onda, za vrijeme onoga mučnog ručka, u jednom trenutku sinulo da se Dubravko zbog svoga osjećanja krivnje ponaša tako suludo i jedino je zbog toga važno je li ili nije bilo snishodljivosti u Dubravkovom glasu. On se osjeća krivim pred Sarom jer on njoj ipak odvodi kćer. I zato sada melje, zato govori doslovno šta bilo, ne bi li nekako sakrio tu činjenicu, ne bi li nekako zataškao svijest svih nas o tome, ne bi li nekako skrenuo pažnju s te činjenice koja leži pred nama nasred stola, nevidljiva i tako agresivno prisutna da je ni na trenutak ne možeš zaboraviti. A osim toga, ako on govori, ako bilo ko govori, ako se čuje ljudski glas, sve će ovo malo više ličiti na ručak i on je tako učinio Sari jednu malu uslugu koja doduše ne može biti balans odvođenju Antonije, ali... Ma gluposti, ja sada pametujem i objašnjavam kao da se krivnja da racionalizirati. On se osjećao krivim što odvodi Antoniju, to je sigurno, i zato je govorio tako besmisleno i tako mnogo, i to je sigurno. I sigurno je da sam se ja razbjesnio kad sam to shvatio. To je zapravo bila jedna zbrka osjećanja u kojoj je bilo svega i svačega, od pravog bijesa do istinske ganutosti. Mislio sam da je idiotski od Dubravka što se osjeća krivim i mislio sam da je od njega prekrasno što se osjeća tako, mislio sam kako to neporecivo dokazuje da je on izgubljen slučaj i mislio sam da evo i on dokazuje da je svaki pravi izgubljen slučaj jedan sjajan momak. I tako sam ga, u toj eksploziji osjećanja, udario nogom ispod stola.

Dubravko je moj udarac ispod stola shvatio krivo, ne kao izraz mog bijesa što se on osjeća krivim nego kao upozorenje, odnosno kao podsjećanje na to koliko je neprikladno u datim okolnostima izlagati tajne moderne protetike, pa je naglo ušutio u pola rečenice o svom profesoru koji je krasan čovjek i veliki stručnjak. Ali je njegova šutnja trajala jako kratko, toliko da uhvati dah i otkrije novu temu, a nju mu je ponudilo ono na šta mu je pogled pao. I budući je prvo na šta mu je pogled pao bio mali hljeb pored nečijeg tanjura,

počeo je, jednako glasno kao o psećim vilicama, govoriti o Sarinom hljebu i hljebu uopće. Počeo je time da je grah kojim se častimo zaista sjajan, ali da ovakav hljeb, ovako veličanstven hljeb naprosto nema usporedbe.
- Ima još - javi se odjednom Sara, ustade, izvadi iz ladice na kredencu još jedan mali hljeb iako je onaj pored Dubravkovog tanjura bio jedva načet i stavi ga na stol pred Dubravka. - Uzmi!
Onda se vrati i sjede opet na svoje mjesto.
Ovo je bio pravi šok za sve nas, čak i za Antoniju koja je izgledala kao da ne opaža svijet oko sebe, a ni sebe same nije baš svjesna. čak je Antonija prestala jesti i zabuljila se u Saru koja je odjednom progovorila, pokrenula se i time naravno vezala za sebe Antonijinu pažnju. Dubravko je također prestao jesti, ušutio i zagledao se najprije u Saru, pa skrenuo pogled na mene, kao da kod mene provjerava je li se stvarno dogodilo to što on misli da se dogodilo, pa se onda opet vratio Sari od koje je valjda očekivao neko objašnjenje. Ja sam, onako bez daha, spustio kašiku pored tanjura i odlučio da iz ovih stopa odem jer bi bilo naprosto glupo sve ovo dalje trpiti, a onda ipak promijenio odluku i ostao, vjerujem iz puke radoznalosti. Sara sve ovo vrijeme nije ni pokušavala sakriti ili kontrolirati svoju netrpeljivost prema Dubravku i utoliko bi se ovaj postupak s hljebom mogao smatrati samo nastavkom, recimo vrhuncem ili najjasnijim izrazom one nervozne netrpeljivosti koja je sve vrijeme upravo zračila iz nje. Od samog početka, od onog trenutka kad se Dubravko pojavio na vratima, bilo je jasno iz svakog pokreta, svakog pogleda, svake riječi, da mu Sara ne može oprostiti i da se ne namjerava oko toga ni potruditi, ali ovo sa hljebom bilo je ipak malo previše, mnogo više nego što je Dubravko zaslužio i pogotovo mnogo više nego što bi se od Sare očekivalo. Valjda je zato ovim bila iscrpljena mjera moje spremnosti da trpim bližnje svoje. Recimo da ja i mogu podnijeti to da se krivim proglašava čovjek koji je samo htio spasiti dvije žene, recimo da pristanem i na to da pred majkom jeste kriv čovjek koji toj majci spašava kćerku (Dubravko na neki način jeste kriv jer je imao dobre namjere i kao uvijek kad se ima dobre namjere napravio je gomilu problema sebi i drugima, a usput je rasturio jednu obitelj). Recimo da mogu podnijeti i da je u redu i to što se sami taj čovjek-spasitelj osjeća krivim, recimo da tog čovjeka po svakom redu treba kazniti i uvrijediti. Ali ne mogu podnijeti, ne pristajem

podnijeti, uvjerenje ove žene da može bližnje svoje kažnjavati dobrotom, ne bih pristao ni na svijet u kojem bi Sara mogla suditi i kažnjavati tako da daruje hljeb. Meni je inače samoljubive bosanske iracionalnosti dosta, ali ovo samoljublje i iracionalnost koja se ovako manifestira, hvala lijepo.
Ipak sam ostao, vjerujem iz puke odvratne radoznalosti koja se sabrala u pitanju "na šta će sve ovo ovdje izići?". Kakva je ovo Sara, koliko zajedničkoga ima ova naša domaćica sa Sarom koju sam upoznao u istoj ovoj kuhinji? Kakav je ovo Dubravko koji sebi i drugima dozvoljava sve ovo? Zašto je ustvari Sara priredila ovo mučenje? Kome se sveti? Kako bi na kraju trebala izgledati ta njezina osveta? Sve bi se to u neko doba moralo razjasniti i ja bih volio biti tu kad se bude razjašnjavalo. Uostalom, dvoje od ovdje prisutnih ljudi zaista mi je drago, Saru zapravo volim, a ovo ovdje mi počinje ličiti na neki kao obračun među njima. Treba biti tu kad se sve ovo počne rasplitati, ne mislim da ću biti mnogo pametniji ali bih možda ipak mogao biti od koristi.
Izgleda da je i Dubravko zaključio da se ovdje radi o obračunu i da je govor njegovo najjače oružje, pa je odlučio govoriti, govoriti, govoriti, dok ne umre ili bar dok ne zanijemi. čim se povratio od šoka dovoljno da mu se vrati sposobnost govora, nastavio je mljeti, i dalje o hljebu, samo ovaj put o posebnoj poziciji hljeba u ljudskoj ishrani i o svome sasvim posebnom odnosu prema hljebu koji je ja za njega oduvijek mnogo više od hrane ili prije sinonim za hranu, ono što u sebi sabire svu hranu. Govorio je kako on jako voli jesti, iako se to po njemu, ovako mršavome, ne bi moglo zaključiti na prvi pogled, i kako ima mnogo jela koja on zaista voli, neka sasvim specijalna koja zna i praviti, od toga neka uz koja se po pravilima ne bi trebalo jesti hljeb, ali on mora, jer on naprosto ne može osjetiti sitost ako nije jeo hljeb. Može on jesti, ako je pred njim nešto dobro ili nešto što on voli, može on jesti koliko te volja, ali se najesti ne može bez hljeba. Tvrdio je da je on po tome pravi Bosanac jer je u doživljaju svakog pravog Bosanca sitost neraskidivo vezana uz hljeb. Hljeb je hrana naprosto, osnova života, temelj ljudskoga opstanka u ovom svijetu, a sve ostalo su dodaci koji hranu, dakle opstanak ovdje uljepšavaju i čine manje ili više ugodnim. Hljeb se jede, sve ostalo se prismače, dodaje hljebu da bude ukusniji. Mnogo mu se puta dogodilo da obilato jede, znao je pojesti i po cijelu kilu mesa, ali nikad nije

osjetio da je objedovao ako nije bilo hljeba. Smiješno je ali ilustrativno za ovo što govori njegovo iskustvo iz Giessena, u Njemačkoj, gdje je proveo tri mjeseca na specijalizaciji. Tamo je imao grdnih problema, neko vrijeme doslovno gladovao jer oni ne daju hljeb uz kuhano jelo, zna se dogoditi da čak uopće nema hljeba. U neko doba se srećom sjetio da sebi u trgovini kupi hljeb i sa sobom ponese koliko mu treba kad pođe u menzu na objed. Zamisli u onoj ljepoti, u svem onom bogatstvu, sve sama fantazija oko mene, a ja gladujem kao posljednja budala, završi Dubravko svoju tiradu o hljebu, kratko se nasmija nekakvim grlenim glasom od kojeg mi jeza kliznu niz kičmu i onda ušuti.

Tišina koja je nastupila nakon Dubravkovog smijeha imala je u sebi nešto mučno, kao i cijeli naš objed, ali istovremeno i nešto jezivo. Mnogo puta nakon toga nesretnog ručka, zapravo svaki put kad sam nastojao razumjeti zašto se sve tako dogodilo, pitao sam se, provjeravao sam u svome sjećanju, je li se jeza pojavila samo kod mene, kao moja reakcija na Dubravkov grleni glas kakav nikad nisam čuo iz ljudskog grla, ili su i ostali osjetili to nešto jezivo. I svaki put sam zaključio, prisjećajući se izraza lica svakoga od prisutnih, prisjećajući se onih par pokreta koje je svaki od nas napravio, prisjećajući se nepomičnosti koja nas je sledila, svaki put sam, videći sve to svojim duhovnim okom, bio siguran da je i s ostalima bilo kao sa mnom, čak sa samim Dubravkom. Ne kažem da je i njemu bio jeziv njegov vlastiti glas, kažem samo da je osjetio jezu i da je samo zato prestao govoriti onako naglo i bez najave, kako je i počeo.

Sve mi je jasno u vezi s mojom jezom, bilo mi je jasno čim se Dubravko nasmijao. Onaj grleni ton što je na trenutak zazvučao u njegovom smijehu dozvao je iz mog sjećanja, iz najdubljih slojeva tog sjećanja, zvuk s kojim je jeza, upravo ovo hladno osjećanje koje stvara groznicu duž kičme, neraskidivo povezano, zvuk koji bih, Bog mi je svjedok, veoma rado zaboravio. Dok sam bio mali mi dječaci smo s odraslim susjedima koji bi nas uhvatili u krađi pa nas istukli a onda nas i prijavili roditeljima, s onim susjedima koji su nas tukli ili drugačije zlostavljali bez nama vidljivog razloga, kao i sa svima drugima koji su nam nanijeli neku nepravdu, sa svim tim susjedima smo poravnavali račune tako da kasno noću upadnemo u dvorište onome s kim obračunavamo i podavimo mu guske. Guska je noću

bespomoćna, ne može bježati i ne može se braniti, a njezin gazda i zaštitnik, naš susjed, spava. Uhvatili bismo gusku lijevom rukom za vrat a desnom za glavu, a onda bismo glavu jednim naglim pokretom uvrnuli udesno i istovremeno cimnuli naprijed i time je naš posao s njom bio gotov. Dok dreka ostalih gusaka probudi njihovoga gazdu, vještiji dječak ih je mogao srediti i do deset. Ja nikad nisam uspio ni pet i k tome sam se svaki put razbolio nakon ovakvog sređivanja računa s nekim susjedom. Svaki put sam se razbolio od onog zvuka koji guska oslobodi (koji se iz guske oslobodi) kad puca kičma i lomi se guša, ni od čega drugoga. A i to sigurno zato što mi je taj zvuk zbog nečega ostajao u unutrašnjem uhu ili se noću vraćao u njega i onda išao iz njega dalje u svijest, u dušu, u najdalje kutke tijela i duha, uporno iz noći u noć, po sedam-osam noći zaredom. Ništa drugo, samo taj zvuk u kojem je bilo nešto što kod mene izaziva jezu. Niti su moji dlanovi nakon noćnih pohoda pamtili dodir perja, niti je desna ruka pamtila okret udesno i trzaj, niti su me prije sna ili u snu progonile neke slike, ništa, doslovno ništa, samo zvuk koji uporno stoji u mome uhu, svaku noć, od onog momenta kad sam legao u krevet i umirio se. Odrastanje me je oslobodilo tog zvuka, možda i zato što sam prestao upadati kasno noću u tuđa dvorišta, nisam ga čuo već negdje od pubertetskih godina. Potpuno sam zaboravio da me je bilo kada progonio neki zvuk što me je ispunjavao jezom, sve je izgledalo kao da sam se oslobodio i samog sjećanja na tu nevolju, a sad je Dubravko iz neke tamne dubine u mom sjećanju dozvao i zvuk, i strah, i jezu koja je s njim neraskidivo povezana. U Dubravkovom smijehu bilo je nešto od glasa zadavljene guske i to je izazvalo moju jezu. Ali šta je bilo jezivo našim domaćicama? šta je bilo objektivno jezivo u tišini koja je nastupila nakon Dubravkova smijeha? Je li bilo išta ili su sve ovo moji dodaci koji bi trebali objasniti moje iracionalne postupke? I da li samo moje?

Svi smo odložili svoje kašike, progutali svoje zalogaje i šutjeli gledajući u stol preda se poput Antonije koja je i do tada uglavnom buljila u vlastiti tanjur, ili zvjerajući okolo poput Sare, ili loveći promjene na licima oko sebe, kao što sam ja radio. Tišina je trajala tako dugo da sam u neko doba jako poželio da se neko nakašlje, zaustio sam da to glasno predložim ali glas nije htio iz mene, onda sam pokušao kašljati i opet nije bilo glasa. Pogledao sam Dubravka pitajući se zašto šuti i nadajući se kako će ga moj pogled ohrabriti

da se opet oglasi, ali je Dubravko oprezno gledao u stol, ravno preda se. A tišina je trajala i postajala sve mučnija, lijegala je po nama kao vlaga ili strah i stezala nam grla. To se više nije dalo izdržati, već je prijetilo da ostanem bez zraka. I onda je provalilo iz mene.

Iz čista mira sam se, bez najave i razloga, kao Dubravko maloprije, otisnuo u monolog. Praveći se da odgovaram na Dubravkovo brbljanje o hljebu, praveći se da me je on naveo na misli koje izlažem, dugo sam govorio o žitu. Zapravo održao sam, neka mi Bog oprosti, pravo predavanje u kojem je nesumnjivo bilo mnogo nesuvisloga, ali je bilo i mnogo mojih razmišljanja i uvjerenja, skica i komentara uz pročitane knjige što sam ih u raznim razdobljima moga predugog života sročio, dakle mnogo onoga što ja nesumnjivo mislim i što sam iz potpuno neshvatljivih razloga izgovorio upravo sada i ovdje.

Ustvrdio sam da Dubravkov i, kako on misli, općebosanski odnos prema hljebu nisu nikakav izuzetak jer hljeb ima sasvim posebnu poziciju svugdje gdje obilje svakodnevnog života nije izbrisalo pamćenje. Ali ta izuzetna pozicija hljeba među namirnicama (recimo u gastronomskom sistemu jedne kulture) samo je refleks, odnosno posljedica izuzetne pozicije koju žito ima među biljkama. A mjesto žita u sistemu jestivih biljaka je izuzetno u svakom pogledu i u svim kulturama nastalim u Starome svijetu, ili barem u mediteranskome bazenu i po njegovim rubovima. Kultura počinje obradom zemlje (kultura primarno jeste obrada zemlje i sve ono što oko toga nastaje), dakle uzgojem jestivih biljaka a temeljna jestiva biljka u mediteranskim kulturama je žito. Plodnost jednog komada zemlje ocjenjivala se rodom žita na tom komadu, dobrota ili rodnost jedne godine mjerila se rodom žita koji je dotična godina donijela, bogatstvo jednoga kraja izražavalo se u mjernim jedinicama žita što ih dotični kraj može uzgojiti. Po zalihama žita se ocjenjivalo prijeti li u jednoj godini ili u jednoj regiji glad (gdje ima i dok ima žita nema gladi), a vladari su dijelili žito kad su se htjeli dodvoriti puku.

Ako je uopće moguće nadmašiti prehrambenu i ekonomsku vrijednost žita u mediteranskim kulturama, to je uradila simbolička vrijednost samoga žita u tim kulturama koja je još veća od ekonomske. Preko žita su naime kulture otkrivale dobrog Boga (nakon svih onih strogih bogova koji samo kažnjavaju), otkrivale su korespondenciju između onoga i ovog svijeta, preko

žita su saznavale za postojanje dobre i plodne smrti i iz žita su crpile nadu u uskrsnuće. Uostalom preko žita se ljudima otkrilo i uskrsnuće samo, bez žita bi ljudski susret s njim bio jedva zamisliv. Zrela faza mediteranskih kultura počinje onda kad žito zauzme svoje posebno mjesto među biljkama, kad postane takorŽći biljka naprosto, i kad njegove simboličke vrijednosti prožmu sliku svijeta dotične kulture. Nema kulture u formi koju mi poznajemo bez pitanja o smrti i nema načina da se pitanje o smrti poveže s nadom - bez žita. Zato su mezopotamska i egipatska, helenska i kršćanska kultura posvećivale temeljne tajne kultove žitu ili mu posvećivale najuzbudljivije usporedbe u svojim svetim spisima. Gotovo bi se moglo reći da su sve te kulture u krajnjoj liniji izrasle iz duhovne slike žita i da su zamislive jedino u vezi s uzgajanjem žita. Nije li islamska kultura simboličku vrijednost žita prepoznala u datuli, to jest u palminu stablu kojega palmini listovi grade svojom smrću? I nije li, uostalom, ta kultura, koliko god da je inače vezana za voće i na svježini voća temeljenu sliku raja, prepoznala i na mnogo mjesta izrazila ogromni simbolički potencijal palme koja nastaje iz vlastite smrti, simbolički potencijal koji gotovo da izjednačava palmu sa žitom? Nije li Zarathustra prokleo stočare upravo zato što ne poznaju i ne poštuju žito, zbog čega nisu sposobni osjetiti i pojmiti blizanačku povezanost smrti i rođenja pa prema tome nisu sposobni prihvatiti kulturu u obliku koji poznaje mediteranski bazen? I nisu li stočari prokleti time što im je uskraćena duhovna slika trajanja?

I tako dalje, i tako dalje.

Govorio sam, govorio i govorio, onako kako sam ponekad govorio studentima kad bismo se udaljili od programa i nekom se problemu posvetili zato što smo u njemu prepoznali svoja pitanja a ne zato što nam je propisan. Govorio sam ne obazirući se na to da li me neko sluša i zapravo ne sasvim svjestan onoga što govorim. Kao da se sve to govori iz mene, kao da su se potpuno neovisno o meni u cjelinu sabrala i prema vani pokrenula razmišljanja, pitanja, slike, što su tokom dugih godina čitanja nastajala na rubu dragih knjiga. Jedan dio izgovorenoga sam prepoznao i mogu mirno tvrditi da to jesu bili moji komentari, prije moja pitanja, uz neke meni posebno važne knjige, ali dobar dio onoga što sam izgovorio uopće nisu moje misli ili su stvari koje ne znam, to jest nisam znao da ih znam. Ako ih znam,

ako nisam izgovorio besmislice, ako nisam u tom trenutku izmislio to što tvrdim, ne znajući da izmišljam? Osim toga, i ono što sam prepoznao kao vlastite misli u mom je duhu do tog trenutka postojalo odvojeno jedno od drugoga, nikad kao jedna cjelina. Nikad nisam pomislio povezivati jedne s drugima dojmove nastajale u najrazličitijim povodima, u raznim razdobljima mog života. Kako se sve to sklopilo sada u ovo predavanje? Ko je sklopio i zašto? Zašto sada, za ovim ručkom?

Bog sami zna do kad bi sve to tako trajalo - da ja govorim a ostali nepomično sjede i gledaju preda se - da u jednom trenutku nisam čuo sebe kako govorim, čuo svojim ušima, onako kako se čuje nekoga drugoga. čuo sam sebe i zbunio se jer sam opazio da govorim prilično bezlično, svojim glasom, doduše, ali sigurno ne na svoj način, onako kako bih očekivao da govori recimo provincijski političar - naučeno, s izlizanim trikovima školske retorike, bez stvarnog razumijevanja teksta koji se izgovara. To me je zbunilo utoliko više što je dobar dio izgovorenoga zaista moje, moja pitanja i moje slike, moje replike u razgovorima s knjigama koje sam čitao i moje slutnje nekih mogućih odgovora. Ništa od toga nije se moglo ni naslutiti u onome što sam ja čuo. Ta me je zbunjenost dovela do pitanja zašto ja zapravo sve to govorim, jesam li zaista ja onaj ko sve to govori i ko je ako nisam ja? A koji ja, ako jesam?

Osjetio sam duboki stid zbog nepriličnog ispada koji sam napravio, koji se napravio, ovim predavanjem. čuj žito, kultura i uskrsnuće pred troje potpuno nevinih ljudi, u kući iz koje sutra odlazi djevojka, a s njom odlaze budućnost i mladost! Ne bih ja inače mogao mnogo dobroga o sebi reći, ako bih htio govoriti pošteno, ali ovakvi ispadi ipak nisu moj način, zaista nisu.

Onako uzdrman glasom zadavljene guske iz ranog djetinjstva, a onda zamrznut stidom koji mi je potpuno oduzeo glas, postao sam sebi proziran kao bistra voda (Bože dragi, kako sam bio jasan, kako sam sebi samome bio razgovijetan i jasan, po prvi put u životu, kako bi život bio jednostavan i dosadan kad bih uvijek ili bar uglavnom sebe ovako dobro razumio). Jasno sam vidio sve ono što je Dubravko u meni uznemirio glasom zadavljene guske, jasno sam raspoznao i shvatio nelagodu i jezu, napetost i strah, a iznad svega stid, i to dvostruki stid kojega obje strane vidim i osjećam istovremeno i upravo sad - sadašnji stid što sam nekada radio to što me je evo sada

sustiglo i paralelno s njim nekadašnji (da li samo ondašnji?) stid što ne uspijevam dosegnuti ni donju granicu od pet zadavljenih gusaka koliko su postizali i mlađi dječaci od mene. Sve to davnašnje što je odjednom oživjelo u meni bilo mi je kristalno jasno, kao da ga gledam kroz lupu, a istovremeno sam sve to osjećao, stvarno i konkretno. Uostalom, na isti način, kristalno jasno i sasvim objektivno vidio sam, razumio sam, i sasvim aktualna osjećanja, odnose i nedoumice. Jasno mi je bilo moje osjećanje krivnje pred Sarom (zbog kojega sam onako bijesno reagirao na Dubravkovo) što njoj ona njezina odlazi, a meni ona moja ostaje. Jasno mi je bilo i to koliko me i kako odbija ta moja osobina, moja sposobnost da osjetim tu i takvu krivnju. Nema u tome dobrote i solidarnosti - osjećati se krivim što je trenutno nekome gore nego tebi. To je puko nepovjerenje u dobro, sumnja u dragoga Boga. Ili nešto mnogo jednostavnije i mnogo gore. Jasna mi je bila i moja zbunjenost, nelagoda, postiđenost, zbog toga što sam se uhvatio u pola predavanja i to za ručkom s ljudima koji nemaju potrebe za riječima, nemaju je više.
Sve mi je bilo prekrasno jasno, bio sam sebi kristalno proziran i jasan, prvi put u životu sam razumio ono što se u meni zbiva, jedino je ono predavanje o žitu ostajalo nejasno. Otkuda mi ono, zašto? Kome sam ja sve ono ispričao? Jesam li se htio osvetiti Sari za njezinu surovost od ovog dana?
Ustao sam i bez pozdrava krenuo na vrata siguran da je to najbolje, da je to zapravo jedino što sad mogu uraditi za sve nas. Pametni čovjek Dubravko odmah je shvatio o čemu se radi i uzviknuo "Idem i ja!", ustao i krenuo za mnom. Na vratima je ipak stao, okrenuo se prema dvjema ženama i dobacio "Vidimo se sutra". Nakon toga me je gotovo izgurao da bismo što prije dospjeli vani.
Silazili smo niz stepenice u poptunoj tišini, trudeći se da uskladimo korake, a time smo silaženje jako usporili i bitno otežali. Tako usklađenim koracima učinili smo svoje silaženje sa sedmog kata istovremeno svečanim i jako nespretnim - svaki put kad bismo se našli na zavojištu stepenica jedan je od nas, onaj na lijevoj strani a taj sam bio ja, morao poput baletana držati nogu u zraku da bi je spustio na stepenicu kad i Dubravkova noga pada na istu stepenicu. Ne znam zašto smo tako silazili, sada mi je jako smiješno i pomalo groteskno, ali tada ni jedan od nas nije primijetio koliko sve to blesavo izgleda. Trebalo nam je valjda da malo gazimo tako svečano.

- Svaki put kad je iz Grada otišao neko ko mi je drag, osjećao sam se kao kad umre neko poznat - progovori Dubravko kad smo dospjeli u Ulicu Tomaša Masaryka. - Znam dakle kako ti je sada i zato ti neću ništa govoriti, a nadam se da nećeš ni ti meni. Ostaje mi nada da ćemo se jednom opet vidjeti, usprkos svemu. Radovao bih se tome. Stvarno.
- To ti je pametno, svaka ti čast - obradovao sam se - bez govora i čak bez oproštaja. Treba tako, obojica smo danas nadrobili dovoljno gluposti.
- Misliš u skladu s onim da je svakom danu dosta njegova zla - pokuša se Dubravko našaliti. -Pravi si profesor, kod tebe je glupost jednako zlo.
- Ti prema čobaniji, ja prema Drveniji - predložio sam, osjećajući da bih se svaki čas mogao rasplakati i zato panično žureći da ostanem sam prije nego se to dogodi. Samo bi mi to trebalo, da me neko uzme tješiti! - U redu?
- U redu. Sve dobro.
- I tebi.
Rukovali smo se i krenuli prema rijeci, svaki svojom stranom ulice.

6. POVRATAK SARE

Danas mi izgleda gotovo nevjerovatno da Saru nisam vidio niti jedan jedini put u ovih gotovo pola godine, od augusta 1992. i neslavnog oproštajnog ručka što sam ga ja prekinuo. U tijesnom svijetu na koji smo bili osuđeni, svedenom na par kilometara uske riječne doline ili na par ulica u centru grada bilo je čisto tehnički nemoguće ne vidjeti bar jednom u desetak dana nekoga ko boravi u tome tijesnom svijetu, a ja Saru posve sigurno nisam vidio niti jednom u vremenu između onoga ručka i Dervine posjete. Dervo se krajem februara 1993. vratio s Treskavice i odmah došao k meni, a onaj ručak kod Sare bio je 17. augusta 1992. (ne uspijevam odgonetnuti zašto sam upamtio datum, mora da smo H. i ja brbljali o tome i otkrili neka skrivena značenja u datumu ali se ni tog značenja ne sjećam; zanimljivo je kako mi, otkako sam prešao granicu starosti, više problema pravi ono što sam upamtio nego ono što sam zaboravio), što znači da je između ta dva dana proteklo punih pola godine. U tom sam vremenu bat petnaest puta vidio lice svakoga pokretnog Sarajlije, događalo mi se da se licu potpuno nepoznatog čovjeka obradujem kao svome najrođenijem i onda kasnije shvatim da to lice nisam vidio dvadesetak dana pa mu se sada radujem kao starom poznaniku koji eto još uvijek živi. A Saru sve te dane nisam vidio niti jedan jedini put.

Ne kažem da sam jako patio što je ne viđam, pogotovo u prvo vrijeme nakom onoga mučnog ručka. Preduboka je u meni bila nelagoda, gotovo stid, zbog onoga mog predavanja o žitu i zbog nespretnog, neurotičnog odlaska iz Sarine kuće, da bih se mogao obradovati susretu s njom. I inače je sve što se tada, za tim nesretnim ručkom dogodilo, uključujući samu Saru i njezino ponašanje, bilo neugodno, mučno, nedostojno, tako da je naravno moralo proteći neko vrijeme da bih se opet mogao obradovati Sari.

Zanimljivo je da je ona u isto vrijeme nestala i iz mojih razgovora. Svaki put kad sam s njom pokušao razgovarati o Sari, H. je izgovorila nekoliko kratkih i općenitih rečenica koje bi svakome živom oduzele svaku volju za razgovorom (i to je radila ista ona H. koja, kao i svaki drugi rođeni nastavnik, o svemu pod kapom nebeskom govori tačno 45 minuta). A ni s kim drugim nisam mogao razgovarati o njoj jer drugih zajedničkih poznanika Sara i ja

nismo imali osim moje sestre s kojom se o ljudima ionako ne može razgovarati jer ona ljude dijeli na pacijente i nezanimljive. Tako sam se neko vrijeme bavio Sarom uglavnom u mislima, baveći se recimo onim što se dogodilo za oproštajnim ručkom, ili pitajući se kako ona sad izlazi na kraj sa svojim strahom od samoće, ili nastojeći odgonetnuti šta se zapravo dogodilo između nje i H. i kako bi sada mogao izgledati njihov odnos ako ga uopće ima.

Tako je Sara dospjela na rub mog interesa, u onaj duhovni prostor u kojem borave ljudi što ih ne viđam ali ih poznajem i ne bih se iznenadio da ih vidim, ljudi koji u mom duhu zauzimaju prostor između sjećanja i prisutnosti jer ni jednome od to dvoje ne pripadaju u potpunosti a način na koji ih ja doživljavam ima osobine i jednoga i drugog. To je onaj duhovni prostor koji se u ratnim vremenima strahovito brzo puni, onaj prostor što ga naseljavaju dragi i bliski ljudi za čiju ste smrt saznali ali leš ili sahranu niste vidjeli. Tako Vi njihovu smrt niste iskusili, saznali ste je kao puku informaciju ali ne uistinu, iskustvom. Zato ta smrt ostaje za Vas apstraktna, anonimna, bez tijela i lica, bez veze s bilo kojim pojedinačnim čovjekom, bez dodira s onim što Vi volite i što se uopće može voljeti, ona ostaje gola informacija, kao novinska vijest o kitovima u Australiji ili cijenama nafte na svjetskom tržištu. Da ste sto puta poslovni čovjek, niste u stanju voljeti cijene nafte, barem onako kako ja poznajem i razumijem ljubav. Zato se bliski mrtvac za čiju ste smrt saznali ali je niste konkretizirali pogledom na leš, sahranu ili nekako drugačije iskusili, ne preseljava u sjećanje, u uspomene, tamo gdje su svi voljeni nedodirljivi i čisti, on ne preseljava tamo i ne postaje Vaše sjećanje. Ali ga Vi ne viđate, ne čujete, ne razgovarate s njim ili o njemu, sve manje ga spominjete pred drugima pa i u razgovorima sa samim sobom, tako da on prestaje biti prisutan, sve potpunije nestaje iz Vaše stvarnosti, sve Vam je dalji... U taj se prostor u mome duhu preselila Sara već polovinom jeseni 1992 godine.

Sve mi je ovo proletjelo kroz svijest, sve mi se ovo objasnilo gotovo u jednom trenutku, dok sam se spremao da krenem s Dervom Perinom u njegovu stanicu onog suludog dana krajem februara 1993 godine. A sve sam to shvatio zato što sam nastojao razumjeti svoju radost, zapravo nastojao sam odgonetnuti otkuda mi uopće radost koju mi je priredila Dervina priča o Sari.

Ta mi je radost djelovala pomalo suludo i zato sam se nad njom naprosto morao zbuniti i upitati. čemu to se ja radujem? čovjek me obavijesti da mi se prijateljica nastoji ubiti, a ja se tome obradujem kao lud, toliko se obradujem da doslovno poskakujem i pjevušim dok se preodijevam. I shvatim, baveći se tom radošću, pitajući se o njezinoj prirodi i porijeklu, da se Sara već naselila u onaj prostor mog duha u kojem borave dragi pokojnici kojih smrt nisam stvarno, iskustveno, saznao. Zato za mene obavijest da se Sara nastoji ubiti zapravo znači da je ona još uvijek živa i zato se ja toj i takvoj vijesti ovako suludo radujem.

Moje preodijevanje je trajalo dosta kratko i sastojalo se zapravo iz toga da jedan prsluk i jedan džemper što sam ih imao na sebi zamijenim drugim džemperom (džemper koji sam skinuo naprosto nije bio za javnost, a prsluk podstavljen krznom, koji mi je H. napravila kratko pred rat, bio je predebeo da bi se preko njega navukao kaput). Dosta je trajalo dok smo u našem mračnom predsoblju pronašli i navukli čizme jer se meni nije dalo trošiti bateriju u pola bijela dana a Dervo nije ni imao baterijsku lampu, ali smo u neko doba i to prebrodili tako da smo nepunih desetak minuta nakon što me je Dervo pozvao da pođem s njim i porazgovaram sa Sarom bili na ulici pred našom kućom.

Sniježilo je kao da se nakon Velikog potopa svijetu sprema Veliko zatrpavanje snijegom, od prave snježne zavjese nije se vidjelo doslovno na metar udaljenosti. Sjetih se da je Dervo prizor pred ulazom u sarajevski tunel usporedio s ukrcavanjem stvorenja na Nuhovu lađu, pa mu htjedoh prebaciti da ovako suludo pada zato što je on dozvao Nuha spominjući ga. Ali odustadoh, znajući da bi on moju primjedbu mogao shvatiti, morao shvatiti, kao šalu iako je ja ne bih izgovorio kao šalu. Ne bih ni mogao, nije mi bilo do šale, od momenta kad sam stupio vani počela me je preplavljati tuga.

Stareći, sve jače se vezujem za navike, sve dublje trebam ponavljanje određenih postupaka u određenim okolnostima. Valjda me to "ritualiziranje života", kako smo H. i ja za sebe nazvali ovu vjernost navikama, redovno ponavljanje određenih postupaka, valjda me, kažem, ta stalnost drži uspravno i pomaže mi da previdim, zapravo da zaboravim kao da nisam primijetio, kako mi nestaju, kako mi se uporno smanjuju vitalne energije. A otkako je počeo rat, otkako se svijet zaljuljao i počeo se rušiti na moje oči, mnoge su

mi od mojih navika postale nasušna potreba, gotovo kao zrak ili voda. Ta moja vjernost navikama, moja potreba za ponavljanjem određenih postupaka postala je u ovih godinu dana rata toliko jaka da jedno odstupanje od navike odnosno od jednom uspostavljenog i uredno ponavljanog reda postupaka zna izazvati doslovno karikaturalno pretjerane posljedice. Ja se naprimjer od rane mladosti svakodnevno brijem jer ne uspijevam osjetiti da sam se probudio dok se ne obrijem. Ipak se događalo, pogotovo dok sam bio mlađi, da i pred studente iziđem neobrijan. Otkako je počeo rat moja se potreba za svakodnevnim brijanjam pojačala gotovo do bolesti, do svojevrsne ovisnosti o brijanju, postala je toliko jaka da i kod najjačih napada na Grad ja uspijem savladati strah i obrijati se, ako napad počne u jutro. Jedan jedini put, u trećem mjesecu rata, pobijedio je strah i ja sam se neobrijan sjurio u podrum. Zato mi se cijelo poslijepodne glava doslovno rascvjetavala od bolova i tako mi udijelila lekciju koja se ne zaboravlja.

Vrijeme je toga dana bilo upravo idealno za jedan od lijepih rituala koji su od samog početka oblikovali moju ljubav sa H. Uvijek smo izlazili hodati kad pada snijeg, uvijek Carskim putem do Kozije ćuprije i nazad, svaki put ali doslovno svaki put kad ozbiljno sniježi, od naše prve zime i od našeg prvog snijega. Ja bih otišao po nju na posao, sačekao da ona može pobjeći, otišli bismo na Slatko ćoše na vrući salep i onda prema Babića bašči i dalje, najprije do Alifakovca pa nazad do Podcarine i onda prema Kozijoj ćupriji. Uvijek, svaki put kad gusto pada, to je tako neraskidivo povezano sa snijegom kao bijela boja ili studen. A danas pada tako raskošno, danas pada upravo za nas. Valjda je zato danas tako jezivo hladno, zato što nema šetnje i ne može je biti? Sigurno zato tuga koja me je preplavila na prvom koraku izvan kuće. A možda nije objektivno, možda je samo meni ovako hladno, ovako potpuno? Zapravo nama, mislim da je i njoj.

Nisam se srećom mogao prepustiti ovoj poplavi tuge i ogorčenja što me je zapljusnula jer smo u pedeset koraka stigli u Dervinu stanicu, a tu se valjalo suočiti sa Sarom i njezinim problemom koji je sigurno malo teži od narušene navike, izgubljene šetnje pa i od hladnoće ma kako potpuna ona bila.

U ovih pola godine otkako se nismo vidjeli Sara je izgubila najmanje desetak kila, što možda i ne bi tako jako padalo u oči da je bila odjevena primjereno zimskom vremenu. Ovako, u raskopčanome jesenjem mantilu ispod kojega je

nosila bluzu i preko nje dosta tanak džemper, Sara je djelovala izrazito krhko, gotovo kao ostatak one stamene i jake žene što sam je upoznao ljetos. Tamnoplavi kolutovi oko očiju govorili su da ima par neprospavanih noći iza sebe, ali je to bilo jedino na njezinom licu što bi dalo naslutiti da joj nije dobro. Vjerujem da bih se čak obradovao pogledu na ovu Saru, bez obzira na tamne kolutove i jesenju odjeću, da nisam od Derve čuo kako se nudila snajperisti. Toliko je mira bilo na njezinom licu, toliko sabranosti, kakve veze može ova žena imati s naručenim samoubojstvom o kojemu mi je Dervo pričao?!

- Lijepo je vidjeti te opet, Saro. Kako si, dobro izgledaš, stvarno - brbljao sam veselo, nastojao sam brbljati veselo, potiskujući vlastita osjećanja koja su me doslovno gušila, prije svih osjećanje uskraćenosti. Nadao sam se da ću svojim veselim tonom, gardom čovjeka koji naprosto vedro i neobavezno brblja, najlakše uspostaviti kontakt sa Sarom koji sam prekinuo ljetost (koji je prekinut od ljetos, u krajnjoj liniji ipak protiv moje volje ili barem bez moje volje); kao: dobro je i posve prirodno da se sada vidimo, kao što je dobro i posve prirodno da se pola godine nismo vidjeli, sve je dobro i sve je upravo onako kako treba biti. Nisam, naravno, svega toga bio svjestan, nisam sve to mislio i smislio, nego sada razumijem da sam tako postupao jer sam nesvjesno tako vjerovao. Ako bih uspio nametnuti dojam da je sve prirodno, mogli bismo i Sara i ja ne primijetiti da se susrećemo u policijskoj stanici, da je do tog susreta došlo zahvaljujući policajcu koji je nju ispitivao i mene takoreći privodi da nju spasem ili za nju odgovaram, mogli bismo dakle previdjeti žalosnu stranu našega ponovnog viđenja. A jedino ako nju previdimo, možemo razgovarati kao ljudi, kao prijatelji. Bilo mi je jako stalo do toga da tako razgovaramo, bilo mi je jako stalo da Sara osjeti da sam joj i dalje, koliko sam joj i dalje prijatelj, iskren i odan.

- Ah, otkud Vi, profesore? Jeste li to Vi odgovorni za mene u marindvorskom kvartu? - upita Sara distancirano, rukujući se sa mnom. To rukovanje je međutim bilo izrazito prijateljsko, s jakim i toplim stiskom ruke kakav bih i očekivao od Sare kako sam je poznavao, nimalo u skladu s distanciranim, gotovo ironičnim odgovorom na moj pozdrav.

- Vi ste, Bogu hvala, odgovorni za sebe, u marindvorskom kvartu i na cijelom svijetu - uzvratio sam pomirljivo, pristajući bez komentara i na to da se Sara i ja ponovo trebamo oslovljavati s "Vi".
- I ja sam dugo tako mislila, ali ovo sada... Malko sam zbunjena. Ali se Vama radujem, u svakom slučaju Vam se radujem - objasni Sara gledajući u Dervu i tako ga valjda pitajući zašto me je pozvao.
- Vi ste, gospođo, možda nešto i mislili, ali ste se ponašali kao da ne mislite - odgovori Dervo uslužno, shvativši valjda Sarin pogled. - Zato sam i pozvao Vašeg prijatelja, možda bi on, računao sam, pristao odgovarati za Vas tako neodgovornu, zašto ne bi pristao ako je pravi prijatelj.
- Pusti svoj policijski humor, Dervo, molim te - zavikao sam i onda se okrenuo prema Sari. - Jasno Vam je, draga Saro, da stvari ne stoje ovako kako on govori. Kad bih znao da ste ovdje, ja bih došao i bez njegova ili bilo čijeg poziva, došao bih bilo gdje na svijetu ako bih Vam time pomogao ili donio makar malo radosti, došao bih uostalom radi sebe i radosti koju meni donosi susret s Vama.
I tako dalje, i tako dalje. Govorio sam i šećerio koliko sam mogao, pa onda hvatao dah i govorio dalje. Sladio sam, doduše, ali sam govorio iskreno, sasvim iskreno jer sam Saru volio i iskreno joj nastojao pomoći. A sladio sam da bih je umirio, ohrabrio, da bih je uvjerio u svoje sasvim iskreno prijateljstvo. Zapravo podsjetio na njega, bilo je, ne tako davno, vrijeme kad u njega nije sumnjala. Možda ona ne bi ni sada sumnjala da objektivne okolnosti našeg susreta nisu tako otvoreno govorile protiv povjerenja, prijateljstva i ostalih stvari tog tipa. Ozbiljno govoreći, od prvog mi je momenta bilo jasno koliko je teško previdjeti da je ona praktično uhapšena i da je mene moj prijatelj policajac, onaj što je nju saslušavao, pozvao ovamo u nadi da bih možda mogao pomoći uhapšenoj a možda u nadi da bih mogao pomoći njemu da od nje dobije što mu treba. Ta se elementarna razlika u našim pozicijama ovdje naprosto ne da previdjeti i zato sam se od prvog momenta trudio da Sarinu pažnju skrenem s te vanjske, objektivne, neugodne strane našeg susreta. Znao sam da bez toga nema pravog razgovora, a drugačije s njom ne bih ni mogao ni htio razgovarati. I znao sam da Dervin ledeni ured, s velikim stolom, nekoliko drvenih stolica i polumračan zbog ogromne metalne kase nagurane na prozor kao zaštita, ne olakšava stvaranje

prijateljske atmosfere i obnovu povjerenja među ljudima. Zato sam morao govoriti i govoriti, trudeći se da zvučim uvjerljivo, trudeći se da nadjačam utjecaj objektivnih okolnosti, atmosfere Dervinog ureda pa i utjecaj samoga Derve koji je nekoliko puta, baš kad bih povjerovao da se atmosfera malo otapa, objasnio Sari da se u njezinim godinama nema pravo na njezinu neodgovornost i da se on, Dervo, pored svih svojih nevolja i poslova njome bavi samo i jedino radi mene. Bezizgledan poduhvat, pogotovo za starog čovjeka do grla ispunjenog tugom.

Ipak sam u neko doba uspio navesti Saru da priča i tako barem saznati ono što se s njom dogodilo od našega posljednjeg susreta ljetos do danas.

Antonijin odlazak Sara je sebi pokušala olakšati tako da preuzme majčinsku brigu o Kenanu, uvjerena da bi to bilo nekako kao da se i dalje brine za Antoniju, doduše odsutnu ali ipak za svoju kćer. Ta se računica, međutim, pokazala izrazito krivom, ne samo zato što je Kenanu bilo preko glave majčinskih briga njegove rođene majke nego i zato što su samoj Sari česti susreti s Kenanom bili nepodnošljivi jer je svaki susret u njoj obnavljao, konkretizirao i dublje urezivao u iskustvo upravo ono što je trebalo zaboraviti, naime Antonijinu odsutnost i njezin odlazak. A znala je da ne smije ni pokušati prebolovati taj odlazak živeći sama u stanu u kojem joj sve govori o Antonijinome i ostalim odlascima iz njezina života, a sve to bez nekoga oko koga bi mogla okupiti svoj dan i brigu. Tako je svakodnevno produžavala svoj boravak u školi, bez obzira na to je li to potrebno ili nije, sve dok nije, krajem septembra 1992 godine, sasvim preselila u školu.

Jesen i prve mjesece zime utrošila je na to da život cijeloga bistričkog kvarta organizira oko svoje škole kao središta, koristeći za ostvarenje tog cilja prije svega autoritet što ga je imala kod roditelja svojih bivših i sadašnjih učenika. Ima li se na umu da su doslovno svi na Bistriku ili njezini bivši učenici, ili roditelji njezinih učenika ili oboje, naime roditelji Sarinih učenika koji su i sami nekada bili njezini učenici, jasno je koliki je njezin autoritet na Bistriku morao biti. Tako je uredila da se voda za cijeli kvart doprema iz pivare u školu i da se onda u školi raspoređuje prema potrebama. Veoma brzo su svi uvidjeli ogromnu prednost takvog snabdijevanja vodom. Do tada se svaka kuća snalazila za sebe, što znači da se iz svake kuće bar po jedan član izlagao opasnosti, a pri tom su stari, slabi, bolesni, plašljivi, dakle svi osim jakih i

hrabrih, ostajali zaboravljeni i bez vode. A kad je velika većina prihvatila ovaj način snabdijevanja vodom nekako se sama od sebe izdvojila grupa Bistričana koji su svakodnevno nabavljali vodu za sve. Uredila je osim toga da se za sve stanovnike kvarta u školi osigura mogućnost da kuhaju i da se griju. Nabavila je dva šporeta i smjestila ih u prizemlju škole, a onda organizirala grupu mladih i spretnih ljudi koji nabavljaju ogrijev za te šporete. Kad je to uređeno, ostalo je samo napraviti raspored koji određuje kad je koja familija na redu da kuha i kada je ko na redu da se grije. Uredila je, osim toga, da se humanitarna pomoć koja je dospijevala u Grad za cijeli Bistrik raspoređuje preko škole, to jest na osnovu dokumentacije koja je pripremana u školi. Uredila je da se u školi sabiru stvari, prije svega odjeća, koje davaocima nisu neophodne a nekome drugom bi mogle biti od koristi.
"Bilo je to nekoliko nepodnošljivo napornih i nepodnošljivo lijepih mjesei" govorila je Sara dok je iscrpno i sa lijepim zanosom pripovijedala o svojim poduhvatima na Bistriku, "to je bilo vrijeme najljepšeg samozaborava, jedan period kad sam se mogla potpuno, bez ostatka, rastvoriti u radu."
Kao svaki ozbiljan majstor, Sara je pravila djelo iz kojeg se može povući ne ostavljajući tragove i bez štete po urađeno, znajući da o majstoru dobro govori djelo a ne njegovi tragovi u djelu ili njegova slika zalijepljena na urađenome. Tokom jeseni napravila je od svoje škole stvarno središte sveg života u bistričkome kvartu, mjesto bez kojega je i sami opstanak gotovo nezamisliv, a sve je organizirala tako dobro da se danima unaprijed znalo ko nabavlja i raspoređuje vodu, ko se brine za ogrijev i kuhanje, ko odgovara za raspodjelu odjeće i hrane... Tako se i moglo dogoditi da već u drugoj polovini januara 1993 godine ima slobodnog vremena, dosta vremena u kojem ne zna šta sa sobom. A to slobodno vrijeme, koje prirodno vodi do saznanja da više nije neophodna u krugu što ga je izgradila oko škole, osjećanje da sada nije zapravo ni potrebna u malome svijetu koji bez nje ne bi mogao nastati, svijetu koji je isprela iz sebe kao pauk svoju mrežu, sve to ju je vratilo do Antonije i njezinog odlaska, a onda i do svih onih pitanja što su se sabrala oko tog odlaska. Tako je saznala da je Kenan ranjen i da će ostati bez ruke. Tako je saznala da se u njezin stan uselila jedna familija izbjegla sa Grdonja (to mi je objasnilo odjeću u kojoj se Sara šetka po

ovakvom vremenu). Tako je saznala da u Caritasu već blizu mjesec dana leži pismo za nju.
Pismo je bilo od Antonije, veoma dugo i veoma ravnodušno pismo. Pisala je kako su je tetka Anđelina i tetak Andrija lijepo primili. Pisala je kako se u septembru tamo upisala na fakultet i kako su je svi na fakultetu prekrasno primili, priznali su joj sve što se moglo priznati tako da je upisala četvrtu godinu. Pisala je o radosti i zanosu s kojim će sada studirati, pisala je o svojim zakletvama da diplomira do septembra iduće godine. Ali je sve to pisala kao izvještaj o nekome jedva poznatome, neutralno i bez traga svih onih osjećanja što ih u pismu spominje (vjerovatno je pisala naknadno, kad je izgubila sva ta dobra osjećanja). Pisala je kako je krajem oktobra saznala da je Kenan mobiliziran i kako je tada izgubila lijepu napetost kakvu proizvodi čekanje radosnog događaja. Pisala je kako je dobila dugo, predugo pismo od Kenana. Pismo je dobro i bolno, Kenan piše da mu i nije tako strašno, da je dobro što je se tako dobro sjeća, jedino je moli neka dobro razmisli i iskreno mu odgovori vjeruje li ona da će se njih dvoje razumjeti i osjećati onako dobro kao prije, ako se nekad ponovo sretnu. Pisala je kako se prijavila za useljenje na Novi Zeland, dobila pravo za useljenje i sada čeka papire. Do marta bi sve trebalo biti gotovo. Pisala je kako se evo sprema Nova godina i kako će ovaj put biti zaista nova jer će ona po prvi put biti potpuno sama.
Sara je već u Caritasu pročitala pismo i shvatila da je sve odlučeno, da se zapravo sve već dogodilo. Potopio ju je težak umor od kojega je sva malko kao zamrla. Krenula je kući, ali se iz koraka u korak kretala sve teže i bila sve odsutnija. Gubila je dah, nije uspijevala uvući dovoljno zraka. Kao da se perje sipa na nju i pritiska je sve teže jednom težinom koja se ne osjeti, tone perja koje postepeno, sasvim neprimijetno, otežavaju pokrete sve dok ih ne onemoguće i nježno te uguše. Kao lijepa, nježna bolest. Kao blaga, majčinska, brižna smrt.
U parku At mejdan stigla ju je ta kao paraliza, ta blaga smrt, i zaustavila je potpuno. Naprosto nije mogla dalje, ništa se nije htjelo pokrenuti, ni samo srce. Legla je pod onaj veliki platan da se sabere, da pokuša razumjeti šta sad valja raditi, da sebi odgovori na nekoliko pitanja koja su se odjednom pojavila. Kamo bi ona sad zapravo trebala ići - u svoj stan ili u školu? Red bi bio umrijeti kod svoje kuće, ali tamo su sada nepoznati ljudi. Na drugoj

strani, u školi su doduše poznati ljudi, mnogi od njih gotovo bliski, ali je škola javni prostor u kojem se ne umire. To jest umire se javno, prostački, onako kako se umire u ovom vremenu besramlja i javnosti. Ona je, Sara, oduvijek znala da je smrt vrhunac intimnosti, doživljaj i događaj koji se dijeli samo s onima pred kojima se zaista ništa ne krije. Ali danas toga više nema, valjda zato što nema više intimnosti, nema više sakrivanja jer se nema šta sakriti. U potpuno prozirnom svijetu i mi smo postali besramno prozirni. Javni su nam životi i javni organi, javna su nam osjećanja i javne navike, pa nam je i smrt javna, besramna, prostački izložena stranim pogledima. Gdje bi ona to mogla uraditi? Kako? Ima li u ovom gradu još uvijek nekoga, bilo koga, s kim bi to, pred kim bi to, mogla obaviti. Ne mora biti ni blizak, samo neka nije sasvim stran.

Kasno noću, već je bio nastupio policijski sat, našli su je njezini bistrički susjedi koji su se već u kasno poslijepodne dali u potragu za njom. Je li spavala? Je li bila zamrla? Je li se već bila prepustila dobroj bijeloj smrti, kako ju je uvjeravao onaj glas što ga je čula u sebi i odmah prepoznala, onaj glas što je nakada davno pozdravljao bijele svatove?

Još je nekoliko dana ležala u školi, mirna i spokojna, bez potreba i bez pokreta, ukratko ovakva kakvu je pred sobom vidim. A kad je shvatila da se ono neće riješiti samo od sebe, ustala je i počela obilaziti snajperska raskršća. Ako ne može drugačije, neka bude onako kako danas mora. Ako ne može dostojanstveno i nalik njezinom životu, neka bude bezlično i industrijski, neka bude javno, na ulici, samo neka bude. Ali je eto nisu htjeli ni snajperisti, valjda bi takva, suvremena, smrt bila previše u neskladu s njezinim karakterom i dosadašnjim životom u kojem nije bilo ničega industrijskog i prostog. A onda su je danas uhapsili, pa je moj prijatelj doveo mene kad se umorio od vikanja na nju.

To je bila Sarina pripovijest, koncentrirana, precizna i sigurna. U svakoj je rečenici, u svakoj riječi i svakoj sitnoj gesti kojom bi povremeno popratila pripovijest, u svemu je bila vidljiva ona Sara koju sam upoznao i odmah zavolio, ona jaka žena koja tako pouzdano zna svoje mjesto i svoj put. Bože, kako bih se radovao ovom susretu da nije Sarine tvrde riješenosti za smrt!

- Ali ne razumijem kakve veze ima Antonijino iseljenje na Novi Zeland s vašom smrti. Ne vidim nikakvu vezu, ne mogu je ni vidjeti kad je nema,

naprosto je nema, morate priznati da je nema - uzbuđeno sam se razvikao nakon duge tišine što je nastupila po završetku Sarine ispovijesti.
- Priznajem, nema veze, ni ja je ne vidim - složi se Sara mirno.
- Pa zašto onda sve to?! Vi niste ni za šta krivi, Vi nemate razloga ubijati se, Vi na to nemate prava, to morate shvatiti - govorio sam unoseći, trudeći se da u to unesem svu svoju vjeru i svu svoju želju da Sari bude dobro.
- Nemojte ovdje tražiti krivce, profesore, uzaludan Vam je to posao. I pogotovo nemojte okrivljavati Antoniju, oči ću Vam iskopati ako nju siroticu za nešto okrivite - odgovori mi Sara mirno, bez traga uzbuđenja, a upravo je taj mir davao njezinoj prijetnji onu jezivu uvjerljivost koju se ne provjerava.
- Kako možete tako govoriti, Saro, pobogu! Nikog ja ne okrivljujem i nikakvi krivci meni ne trebaju - zabrzao sam, jako povrijeđen Sarinom nepravednom primjedbom. - Meni samo treba da Vas ohrabrim...Ma gluposti, ne treba mi ni to, ja Vas ne nastojim ni ohrabriti, samo Vam nastojim objasniti koliko ste nam svima dragi, koliko ste Vi ovdje potrebni, koliko je krivo ovo Vaše nastojanje da se posredno ubijete. Samo to je moj cilj i moja namjera, samo to jedno ja tražim, naime kako Vas nagovoriti da nam ostanete ovdje.
- Vi ste, profesore, prilično načitan čovjek, u to ste me uvjerili još na onom ručku kod mene, kad smo se opraštali od Antonije - s osmijehom odgovori Sara. - Ali se bojim da su Vam ljudsko srce i ljudska priroda, pa vala i ljudski život, ma koliko i Vi sami bili osuđeni na njega, ostali malko kao skriveni. Vi zaista mislite da meni treba ohrabrenje? Da me treba nagovarati kako bih odustala od smrti i ostala ovdje s Vama? Vi stvarno u to vjerujete? Pa mi smo se dosta dugo družili, dobro smo se upoznali ili smo se bar mogli upoznati.
- Istina je da se bolje snalazim s knjigama nego s ljudima, ali ne znam zašto bismo se sada time bavili - pobunio sam se jer mi se učinilo da Sara nastoji promijeniti temu i u raspravu ubaciti moj umjesto svoga slučaja što bi joj, naravno, pomoglo da ostane kod svojih odluka ne pitajući se o njihovoj ispravnosti.
Dervo se nasmijao, ne znam da li mome priznanju ili Sarinom lukavstvu, ali je naš razgovor nastavio pratiti šutke kao i do tada.
- Samo nastojim shvatiti zašto me tako krivo razumijete. S Vašom suprugom sam se družila mnogo manje nego s Vama, a njoj je sigurno jasno da su stvari

kod mene mnogo jednostavnije nego što se Vama čine jer su njoj ljudi bliži nego Vama, mnogo bliži i zato mnogo jasniji.
- Objasnite mi, možda na kraju i ja razumijem - zatražio sam, podrugljivo i povrijeđeno u isti mah, protestirajući ali ne prejako protiv toga da me se ovdje očito smatra glupim.
- Nema se tu zapravo šta objasniti. Kao što i Vi sigurno znate, mnogi od nas spajaju u sebi nespojive osobine, kao da u sebi jednome imaju dvije međusobno suprotstavljene ili naprosto različite prirode. To se kod vas u književnosti, ako se dobro sjećam, kaže da imaju problema s identitetom jer ne uspijevaju prepoznati svoje mjesto u svijetu, ne uspijevaju odgonetnuti šta bi htjeli pa čak ni šta bi trebali htjeti. To je pogotovo kompliciranо ako su one dvije prirode što su se udružile u jednog čovjeka u njemu podjednako zastupljene i razvijene, kao što je kod mene slučaj. Ali je kod mene još nešto slučaj, naime to da se dvije prirode koje su se udružile u mene naprosto ne trpe, tako da bi se moglo reći kako sam ja jedan malko smiješan slučaj. Ili to nisu prirode nego sudbine, nisu psihologije nego stvarni životi koji se tiču i moje okoline? Ili oboje? Ne znam, nije ni važno za naš razgovor, u svakom slučaju mogu reći da se moje dvije prirode ili sudbine, da se moje dvije strane sasvim iskreno međusobno ne podnose. To je moj temeljni problem, bio i ostao. Davno sam ja primijetila te svoje dvije strane, već kao curetak opazila njihovu međusobnu netrpeljivost i već tada se opredijelila za jednu od njih dvije. Radi jednostavnijeg imenovanja mogli bismo ih nazvati Sarom i Serafinom, drugi su ih tako nazvali, mene su drugi tako nazivali a ja sam u tim nazivima prepoznala prava imena za moje dvije strane, za ono što nosim u sebi, za ono što jesam ja. Sa Sarom nisam imala problema, nju sam uvijek voljela i na nju sam bez problema pristala, već kao devetogodišnja djevojčica htjela sam biti Sara. I svi su je drugi voljeli, oni do kojih mi je stalo, ili mi se bar tako čini, možda samo želim da mi se tako čini. Pričala sam kako su svijetli jahači dolazili ovamo i pozivali Saru da krene s njima, toliko je ona bila dobra, slobodna od potreba, okrenuta unutra. Ali sam sa Serafinom uvijek imala problema, od rane mladosti. Nisam je htjela, znala sam da to nisam ja ili sam znala da ja ne pristajem biti takva, nisam pristajala na taj dio sebe. Znam da danas čudno zvuči kad se ovako govori, danas je udobnost najviši zakon pa se volimo praviti kako je naše Ja neizmjenljivo,

neprikosnoveno, neupitno. A ja ipak znam da sam već kao curetak znala kako ne pristajem biti onakva kakva sam i odbijala sam jednu stranu sebe. Ja neću sebe. Koja Ja? Koju sebe? Ne znam, prvi put govorim o ovome što cijeli život znam i mislim, ali Vi ste profesor, Vi dobro znate koliko je lakše znati u sebi i razgovarati sa sobom nego objasniti i izgovoriti pred drugim. Upravo me bole i vrijeđaju sva ova pojednostavljenja, ali to valjda mora biti jednom izgovoreno da bi se stvar okončala, pa neka se izgovori. Je li to volja, je li to ona iskra što na jednoj slici skače iz ispruženog Božijeg prsta, je li to razlog zbog kojega nam je darovano postojanje i koji je zato ugrađen u najdublju unutrašnjost nas samih, razlog što nam ostaje zauvijek skriven a jeste ili bi bar trebao biti stvarno središte našeg bića, je li to volja da se bude ili je biološki impuls žive materije koja se samooblikuje, ne znam, nikad se nisam ni upitala kako da nazovem to Nešto, to središte moga Ja, ali znam da to središte postoji, znam da je ono bitni dio moga Ja i znam da to središte nikada nije prihvatilo Serafinu. Ja je nisam prihvatila, ja nisam htjela biti Serafina. Korisna, stvarna, uvijek pri ruci i uvijek na usluzi, sve dok tobom posve ne ovlada, dok te ne okruži sobom, dok te ne proguta. Dobrota koja porobljava, davanje koje je uvijek i jedino davanje samome sebi. Ili tako nekako, nije sasvim tako ali je tu negdje. Ne, to ja nisam htjela biti, ja sam se cijeli svoj život borila protiv Serafine jer nisam htjela biti takva. Korisna, na usluzi i naizgled spremna davati, a iza toga gola proždrljivost. Kad sam primijetila da uvijek biva po njezinome, da ona vlada i mnome ma koliko se ja ogorčeno protivila i borila protiv nje, osamila sam se, počela izbjegavati drage ljude, okrenula se nepoznatim i jedva poznatim. Kad nepoznatima činite usluge i odbijate se s njima zbližiti izbjegnete nekako i Serafinu, uspijete te ljude ne porobiti i njima ne ovladati. Tako sam mogla podnijeti sebe i svoj život, tako sam bila potrebna i korisna, zahvaljujući tome sam se mogla prekrasno osjećati, a ipak trijumfirati nad Serafinom. Vjerovati da trijumfiram nad Serafinom. Moj pokojni muž, moja kćer, ja sama, mi nismo bili dovoljno daleko, mi meni nismo bili jedva poznati. Ne znam šta bih Vam rekla, profesore, ne znam kako bih rekla da Vi to razumijete. Negdje sam bila ja, negdje Serafina, nekad je bilo po mome a nekad po njezinome. Uglavnom, cijeli sam se život borila protiv nje, cijeli mi je život zbog nje neprekidna strašna borba bez izlaza i bez pomirenja... A sad sam je

pobijedila, sada je samo Sara u meni, posve sigurno i definitivno. Sada mi treba samo da odem i da budem suha, čista, zagledana unutra. Zato sam radosna i mirna, nemate me razloga ohrabrivati i nagovarati, Vaša supruga dobro zna kako je sada sa mnom. Eh, da sam davno bila ovako zadovoljna i ovako ohrabrena.

Jako dugo je trajao muk. Dervo se, ionako miran, utišao kao da ga nema, naslonjen lijevim laktom na stol i glave oslonjene na lijevi dlan, a ja sam oborio pogled kako inače radim kad nastojim shvatiti ono što mome razumijevanju uporno izmiče. Sara je opušteno drhtala, ako se tako može reći, naime smrzavala se u ledenoj sobi i svojoj laganoj odjeći, ali vedra, mirna, spokojna kao onda kad sam je upoznao ili još više. Na kraju sam sebi priznao kako doduše ne razumijem Sarinu priču, ali mogu pouzdano tvrditi da se u njezinoj odluci, u njezinoj potrebi da ode nije promijenilo ništa.

- To su gluposti, Saro draga, Vi ste ovdje još uvijek tako potrebni, Vi nam svima možete još tako mnogo dobra donijeti a da pri tom nikog ne porobljavate, ma dajte, lijepo Vas molim- govorio sam, vikao sam, jedva se kontrolirajući.

- Kome, dragi profesore?

- Meni, njemu, svima nama koji Vas poznajemo i volimo, a mnogo nas je, vjerujte mi, više nego što biste ikad pomislili.

- Hvala Vam, profesore, drag ste Vi čovjek, zaoprave.

- Pa šta sad nije u redu? - viknuo sam osjetivši u Sarinu glasu koliko je duboko njezino odustajanje (viknuo sam, viknulo se mojim glasom, iskreno govoreći, jer nisam mogao kontrolirati agresivnost što se u meni pojavila, nekakav ružni bijes zbog Sarine nesposobnosti da shvati šta joj govorim).

- Ma sve je u redu, Vi govorite i radite tako da Vam to služi na čast. Ali sve je to malko kao apstraktno, onako humanistički. A meni treba posla, sasvim stvarnog posla, nisam ja od onih što mogu besposleno.

- Ala ste Vi naporna osoba, jasno mi je da nemate prijatelja osim njega - riknu Dervo i skoči sa stolice, malo prejako da bih povjerovao kako mu je bijes bio stvaran. - Vama treba posla? Bar toga ne manjka, draga moja, posao zove sa svih strana. Evo, budite kod nas kuharica, nije ravno direktorskoj časti i ne donosi bogatstvo, ali je posao i ozbiljna je korist ljudima.

- Kako kuharica? - upita Sara napeto, s interesom koji me je naveo da radosno uzdrhtim. - Ovdje kod vas?
- Da, kuharica. Ovdje. Ovdje živi pedeset ljudi koji svaki dan jedu ako se šta nađe. Dobro, prečesto su to konzerve, ali i konzerva ima drugi okus ako si je dobio iz ženske ruke, i to iz ruke jedne kuharice. A ponekad zaista treba nešto skuhati, svaki put kad ima makarona, riže, pa se to onda s mesom iz konzerve uđiđa kako se to već zna.
- I vi biste mene primili?
- Komandir je na terenu, a njegova je zadnja. Ali se nikad još nije desilo da on poništi neku moju odluku, pa neće valjda ni ovu. Naravno, pravo je pitanje pristajete li Vi raditi za platu koju bismo mi mogli dati, pristajete li biti stalno na raspolaganju kao što smo svi mi ovdje, jesu li Vam uvjeti prihvatljivi?
- Kako vama svima, tako i meni - izjavi Sara svečano. - Kad počinjem?
- Sutra, zašto čekati. To je bar moj prijedlog. A kad se komandir vrati, to ćemo i ozvaničiti.
Dervo pruži ruku Sari nakon što je ona klimanjem potvrdila da prihvaća sve Dervine prijedloge. Sara najprije prihvati pruženu ruku sjedeći, ali onda, kao da se nečega sjetila, ustade i rukova se dugo i čvrsto. Nakon toga upita može li ona sad ići spremati se, pa se na Dervin potvrdni pokret glavom okrenu i krenu prema vratima.
- Samo pamet u glavu kad prelazite ulicu, čuvajte mi kuharicu - dobaci Dervo za njom. Sara se brzo okrenula, stojeći u već otvorenim vratima, tek toliko da na njega baci jedan brzi pogled, pa onda gotovo izjurila kroz vrata.
Dervo i ja smo se pogledali i značajno zaklimali. Ne znam šta je značilo njegovo klimanje, znam da je moje značilo priznanje i pitanje koje bi otprilike glasilo "nije li sad jasno otkuda moji povremeni napadi zavisti i bijesa na tebe?" Bez lirike, bez prenemaganja i nedoumica, on je spasio moju prijateljicu koju sam ja, uostalom kao i sebe, mrcvrario satima a s istim sam rezultatom mogao još mjesecima. On sluša, trpi moje izlive, nastoji razumjeti o čemu se radi, a onda jednom intervencijom postavi stvari tamo gdje one spadaju. Onako kako bi mi vjerovatno popravio šporet, kad bih ga zamolio za to. Ne znam kako njemu, ali je meni otprilike jasno otkuda mi ono što sam zvao tamnom stranom mog prijateljstva s Dervom.

Dervin sat je virio ispod rukava, pa sam nenamjerno opazio da je par minuta iza tri, vrijeme kad H. obično dolazi kući. Danas će vjerovatno malo zakasniti, zna ona da je ovo dan u kojem bismo inače išli do Kozije ćuprije a ne možemo evo zbog rata ni iz kuće bez ljute potrebe, zato će ostati na poslu duže dan skrati vrijeme tugovanja. Osim toga, sigurno je žalosna kao i ja, a ona ne podnosi da budemo zajedno kad smo oboje žalosni. Zato će danas zakasniti koliko god može, sigurno će zakasniti, ali sam se ja ipak odlučio oprostiti od Derve i požuriti kući. Htio sam biti tu kad ona dođe.
Upravo sam ustajao kad je odjeknula strahovita eksplozija. Snaga eksplozije govorila je da je granata udarila negdje sasvim blizu, dakle negdje gdje gotovo sigurno ima ljudi. Bez riječi smo obojica pojurili vani.
Između policijske stanice i susjedne stambene zgrade na ovoj strani ulice prostire se desetak-petnaest metara praznog prostora koji bi vojnici nazvali brisanim. Na onoj strani ulice taj prostor zatvara jedna velika stambena zgrada s jednom trgovinom i jednim malim kafe-barom u podrumu. U prizemlju te zgrade, lijevo od ulaza, jedan je prazni stan, a desno od ulaza prostorije Udruženja uzgajatelja ptica pjevica i akvarijskih ribica. Tačno pred vratima Udruženja ležalo je Sarino obezglavljeno tijelo. Ne znam gdje je granata udarila i gdje eksplodirala, ne znam šta se dogodilo i kako se uopće moglo dogoditi da glava i vrat doslovno nestanu s gotovo nepovrijeđenog tijela, ali se na prvi pogled vidjelo da se dogodilo upravo to. Glava je bila doslovno otkinuta, zapravo zajedno s vratom iskinuta iz ramena iz kojih je šiknuo mlaz krvi toliko jak i tako visok da je zalio zid iznad ulaznih vrata Udruženja. Ali odjeća, koju sam maloprije gledao, nije ostavljala sumnje da se radi o Sari.
- Kako se ovo moglo dogoditi? Objasni mi, gdje je udarila? - zaurlao sam na Dervu kad sam uspio povratiti glas.
- Ne seri, molim te, idi kući - odbrusio je Dervo i počeo izdavati zapovijesti policajcima što su stajali tu.
Jedan od njih uzeo me je za ruku i poveo me prema mojoj kući, iako nisam čuo da mu je Dervo to zapovjedio.

7. EPILOG

Danas opet pada snijeg, isto onako gusto i tiho. Sipa i prekriva dobri Božiji svijet, kao da treba od ljudskog pogleda sakriti stvarnost i ponuditi mu bijelo kao jedinu istinu i jedinu boju. Ne znam da li istinu, ali zamjenu, utočište pred stvarnošću. Bijeli zastor koji dijeli postojanje na stvarnost ovoga svijeta koja je nevidljiva jer je s one strane zastora i na bijele Sarine svatove s ove strane zastora, koji su vidljivi iako nisu od ovog svijeta.

Ali ne treba meni snijeg da bi me podsjetio na Saru i obnovio u meni svaki trenutak što sam ga proveo s njom, sve do najsitnijih pojedinosti. Ne treba meni snijeg da bih o njoj govorio, njome se bavio, o njoj raspravljao, ne treba mi jer se ja zapravo već od onoga davnog dana s kraja februara 1993 godine, ne uspijevam osloboditi Sare. Sjećanja na nju, pitanja o njoj, pitanja u vezi s njom i pogotovo pitanja njoj, sve me to doslovno progoni, svaki dan po cijeli dan, a obavezno noću, u krevetu, kad se ponadam da sam našao mir. Dobra i draga sjećanja, ljubav i zahvalnost, a pogotovo zavist (Bože, kako joj zavidim!, ona se oslobodila svoga neželjenog lica i svih nedoumica oko stvarnosti i privida, oko unutrašnjeg i vanjskog, oslobodila se svega onoga što mene sve bolnije progoni i zagorčava mi ovo vremena što mi je ovdje ostalo). H. je sve to osjetila i posve tačno razumjela i zato ponovo razgovara sa mnom o Sari, ponekad je čak sama spomene ili skrene razgovor na nju. Jako mi pomaže da nešto ne zaboravim, često ispravi neku pojedinost koju sam krivo upamtio ili nenamjerno dodao. Sara je jedna od par tema kojima se posvećujemo svakodnevno, jedan od malog broja ljudi koji su zaista prisutni u našoj kući.

Sara, to jest način na koji je ona prisutna u mome životu i u mojoj kući, potpuno je u skladu sa životom koji živim već nekoliko godina, možda zapravo od onog dana kad nas je ona napustila. H. me je neki dan upozorila da više vremena provodim u jednoj paralelnoj, virtualnoj, zapravo upamćenoj realnosti nego u ovoj stvarnosti kojom nas je obdario dragi Bog. Rijetko izlazim iz kuće, a još rjeđe uđem u neki od novih lokala punih metalnog sjaja, ne podnosim valjda taj hladni sjaj i tupu anonimnost onoga što mi takvi lokali nude. Tako moj svijet ostaje pun dragih lokala u kojima nikad, u

kojima sigurno više niko nikad neće nešto popiti. Isto je sa šetnjama. Prolazim ulicama u kojima više nema meni poznatih dućana, nema natpisa koje ja znam i naziva koji su mi bliski, ali moje šetnje uvijek opisuju isti put omeđen mojim znakovima prepoznavanja, onim znakovima prepoznavanja kojih u vanjskome (u stvarnome?) svijetu već odavno nema. Je li to isti put, je li mjesto na koje mi noga sada staje isto ono mjesto na koje je stajala dok je tu stajao drugi, moj, znak prepoznavanja? Tako je i s ljudima. Viđam mnogo ljudi, mnogo više nego što mi je pravo, ali mi velika većina tih ljudi ostaje nekako daleko. Mnogo su mi manje stvarni od mnogih dragih pokojnika kojima sam bez prestanka okružen, mnogo su glasniji i mnogo manje stvarni, o tome se radi. I sve mi je tako.

Upravo kao kod nje - na jednoj strani Sara i na drugoj Serafina. Jednu hoću, na nju pristajem, možda upravo zato što je nema, odnosno zato što ona odvodi tamo, a na drugu ne pristajem jer je malo previše ima, prejako me vezuje ovdje, tako grčevito se drži za sve ovo što uopće nije njezino. Ili sam ja krivo razumio svoju prijateljicu? Krivo upamtio onu dugu ispovijest iz Dervinog ureda, u sjeni ogromne metalne kase? H. me uvjerava da sam krivo razumio čak i ako sam dobro upamtio, jer ja sve krivo razumijem ako se radi o ljudima. To je sasvim moguće, ali to saznanje ne smanjuje jaz između paralelnih svjetova u kojima sam osuđen boraviti.

Ono pogotovo ne odgovara ni na jedno od pitanja koja me progone i na koja mi odgovor sve bolnije treba. Zašto me od svih mojih dragih pokojnika upravo Sara posjećuje najurednije i ostaje najduže? Na čemu joj ovako jako zavidim? Na tome što se riješila? Na tome što je izbjegla ovu dugu zbrkanu selidbu? (Kod nje je sve to bilo brzo, spektakualrno i puno vatre, ili se meni tako čini.) Na tome što je imala smjelosti izgovoriti, makar onoga dana, makar na kraju, ono što se ja još uvijek ne usuđujem ni jasno misliti?

Ne znam, sve manje znam i sve manje razumijem. Srećom, pada snijeg i sve je bijelo.